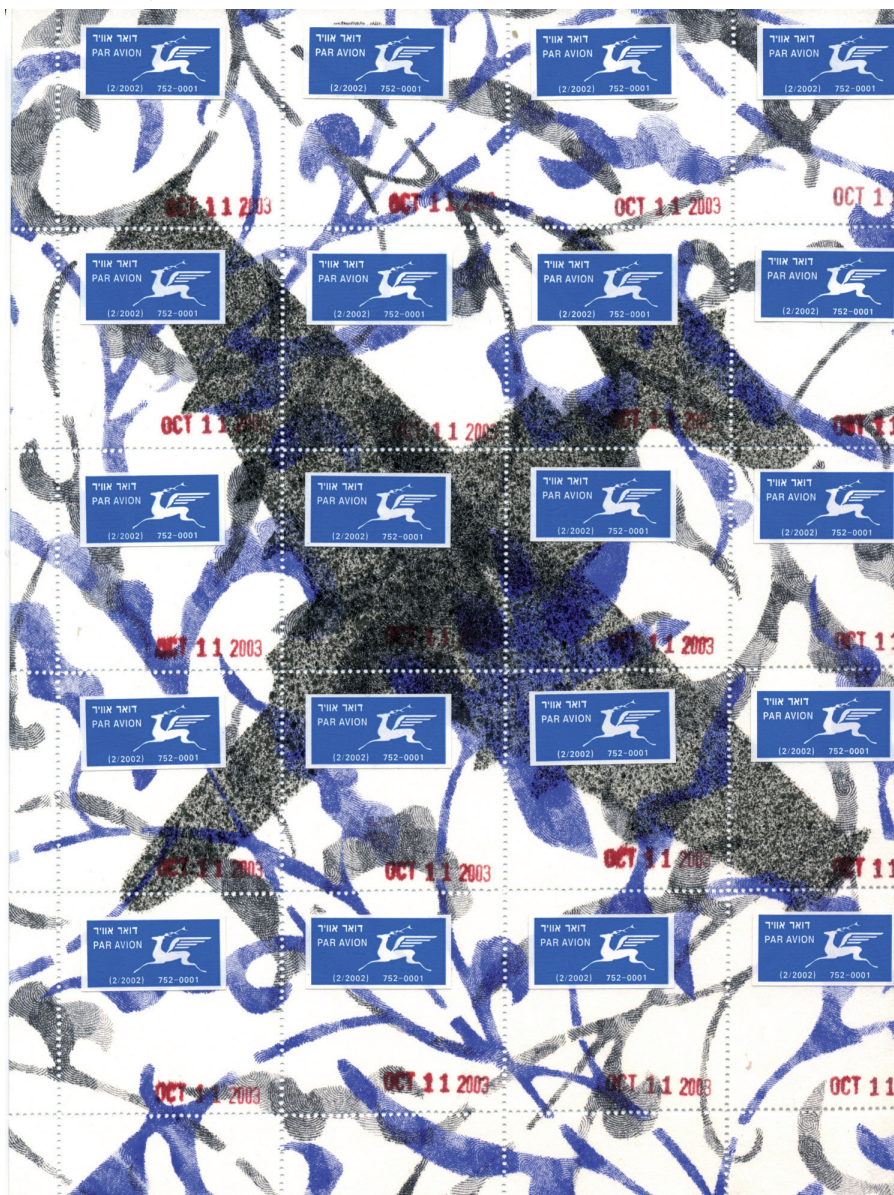

הגירה

אמירות - כתב העת של תכנית "אמירים"

אמירות – כתב העת של תלמידי ותלמידות תכנית "אמירים"

תכנית המצטיינים של האוניברסיטה העברית
בפקולטה למדעי הרוח.

יוני 2019, תשע"ט

עורכות:

טליה וקשטיין
גל דפדי

חברי וחברות המערכת:

אדם חייקין
עדו ניצן
יהל גזית

ניקוד השירה:

אלון ברנד

עיצוב גרפי:

גיא קוסובסקי

תודה מיוחדת:

ניב ורובל
אסף רוט
יעל וקשטיין

תמונת שער:

פריד אבו שקרה, 2001-2006
מתוך הסדרה Dead Letter Office

1 פונטים: סואץ - מיכל סהר. נעם - עדי שטרן. דוד - איתמר דוד ומשה שפיצר בעיבוד ארכיון אקדמיית בצלאל.

דבר העורכות:

גל:

באחד מהשיעורים בתכנית, במסגרת הקורס "מחשבה אסלאמית", למדנו על מושג ה"לבנטיניות". מושג המזוהה עם ז'קלין כהנוב, אליו היא התייחסה במסתה "ממזרח שמש"¹. כהנוב, בת להורים טוניסאים אשר היגרו למצרים, גדלה על ברכי החינוך המערבי-צרפתי, כבמעין בועה סגורה בתוך סביבה מצרית-ערבית. מושג "הלבנטיניות" שנאמר בתחילה בגנאי, הפך לביטוי שגור המשקף ניכוס מחדש של תרבות מתעוררת. באותו השיעור, הדהדה השאלה "מהו אותו יסוד מזרחי-לבנטיני הטמון בכהנוב?". נדמה כי שאלה זו לא הרפתה מאלו שטענו שמסתה נושאת קול מערבי מובהק. שאלה זו המשיכה להדהד גם אצלי. ברור לי שמזרחיותה של כהנוב בכל זאת נוכחת, ושכל ניסיון לקעקעה הוא ניסיון לשלול מרכיב קמאי בזהותה. מזרחיותה היא חלק מהתוצר ההיברידי של חווית ההגירה. היא נוכחת דרך המבט מהסביבה, ועוברת בתורשה בין דורית מהוריה. אך בעיקר, (ובכך הרדיקאליות שלה) היא מאומצת על ידה מתוך בחירה. זוהי תודעה מזרחית חדשה, הגם שהיא מתווכת דרך תפיסת עולם מערבית. זהו יסוד שנמצא בהבחנה דקה, שעוברת בין שורות מסתה, ומשרטטת קווים עדינים לזהות מלאת רבדים. אני מנסה להסביר לעצמי כיצד קולה הלבנטיני של כהנוב, הוא גם הקול הבוקע מגרוני? ומה בין הגירת סבי וסבתי להגירתה שלה, האם יש ביניהם בכלל דבר?

טליה:

בברלין, במסגרת התנסות ב'כאילו הגירה', כלומר, במסגרת חילופי סטודנטים, אני הולכת אל ה-Neuer See (האגם החדש) שב-Tiergarten (טירגרטן – פארק גדול במערב ברלין), בעקבות זיכרונות הילדות של ולטר בנימין שגלה מכאן בעצמו ב-1933. בנימין העלה את זיכרונותיו מברלין – עיר ילדותו על הכתב בחיבורו "A Berlin Chronicle", ברגע הטראומטי שבו שני גורמים מרכזיים בזהותו נשללו ממנו על ידי השלטון הנאצי – אזרחותו וגרמניותו. בתיק שלי הביוגרפיה של אבות ישורון, עליו אני כותבת מאמר ל"אמירות". אני מתיישבת על ספסל מול האגם הפסטורלי, בקצה ה-Bier Garten (חצר הבירה) השלווה במיוחד בקסם של אחר-צהריים קריר. אני פותחת את הביוגרפיה, וקוראת על זיכרונות הילדות של יחיאל פרלמוטר משכבר ש"את אבות לא הקיר"². זיכרונות מנסכיז' וקרטניסטאו, הרחוקות 3,863 קילומטרים מישראל, ועוד אלפי מונים יותר – מרחק הדחקה מבית חנוכי הקיבוצי-ציוני. בעודי יושבת במקום שבו ולטר בנימין בילה את ימי הקיץ של ילדותו, קוראת על כפר הולדתו של ישורון, לפתע מתחזר לי שאינני יודעת כמעט דבר על סיפור ההגירה של סבא וסבתא שלי. מהו שמו של הכפר שבו נולד סבי, אי שם בגליציה? והיכן בילה את ימי ילדותו? מה ביניהם לבין זיכרונות הילדות של בנימין או הביוגרפיה של ישורון, לבד אותו עולם יהודי מזרח-אירופי שאבד?

* * *

1 ז'קלין כהנוב, ממזרח שמש, תל אביב: יריב, 1978.
2 אבות ישורון, תחלופה, כל שיריו, כרך ב', תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2001, עמ' 64.

תקופת המודרנה חגגה והאדירה את מושג ה"גולה", תוך שהגלות, בתפיסה המערבית המודרנית, הצטיירה כפריווילגיה של אינדיבידואליות, חירות והתנגדות. בהתאם, הדימוי של "היהודי הנווד", הפך במידה רבה לסמל של המודרניזם והמודרניות. קשר משולש זה, שנוצר בין מודרנה, יהדות וגלות אפשר להסביר באמצעות שתי סיבות. הסיבה הראשונה קשורה בכך שמבחינה היסטורית, טרם הקמתה של מדינת ישראל, יהודים נתפסו פרדיגמטית כעם-הגולה. את הסיבה השנייה אפשר להסביר בעזרתם של ז'קלין כהנוב וולטר בנימין. אפשר שהוגים וכותבים מודרניסטים יהודים דוגמת כהנוב ובנימין¹ שיחקו תפקיד מפתח במשיכת תשומת לב ביקורתית לאופן שבו גלות מניבה חירות אינטלקטואלית וכוח יצירתי. כך קרה שבשיח האינטלקטואלי על אודות המודרנה, התאוריה והביקורת, גם אם לא תמיד במכוון, קשרו יחד את הגלות עם היהדות בקשר של ייעוד וגורל.²

מול המגמה המודרניסטית הזו, ניצבות הספרות והתרבות העברית של אותה התקופה, כביטוי של התנגדות לרעיון הגלות כפריווילגיה יצירתית או כיעוד יהודי אינהרנטי. למעשה, כותבים ויוצרים מודרניסטיים עבריים רבים היו שותפים נלהבים במפעל הייבוא של היהודי הנווד "חזרה הביתה" ו-"שלילת הגולה" הפכה לנושא מרכזי במודרניזם העברי. כך, בזמן שג'יימס ג'ויס "ייהד" את יוליסס, מודרניסטיים עבריים עבדו על הרחקתם מהיהודיות המסורתית, מה"טעות שבהגירה הבלתי נגמרת". על אף שהייתה זו חברת מהגרים, לרוב סוגיות של הגירה נדחקו ממרכז הקאנון; התרבות העברית המודרנית ברובה גויסה לגיבוש וביסוס הלאומיות הישראלית החדשה, תוך הפיכת המרחב הגיאוגרפי החדש והזר לבית, לעיתים גם תוך הדרה ומחיקה.

כך קרה שרבים מאיתנו הם בני דור ראשון, שני ושלישי לחווית הגירה מושתקת ולא מדוברת. אך למרות זאת, מדובר בחווית הגירה שעוברת במחזור הדם, למשמע שפת האם של אמא או סבא, חוויה הנוכחת ברגעים קטנים של בית ויומיום שלא צריכים הגדרה או מילים כדי לחלחל מדור לדור. ביטוי לכך ניתן למצוא בדבריו של יהודה עמיחי: "והגירת הורי לא נרגעה בי. / דמי ממשך עדין לשקשך בְּפִנּוֹתֵי".³ הגירה היא סיפור הקושר יחדיו את האישי והחברתי לבלי הפרד. הגירה היא תמיד סיפור פרטי של משפחה, של שייכות ושל בית, בין אם מדובר בבית שנשאר מאחור ובין אם באפשרות לבניית אחד חדש בארץ היעודה. אך הגירה היא גם תמיד סיפור של תרבות, חברה וקולקטיב, בין אם מדובר בקולקטיב שמבקשים לעזוב או בתרבות שמשאירים מאחור, ובין אם מדובר בקולקטיב המבקשים להצטרף אליו ובתרבות הקולטת.

* * *

1 וכמוהם גם אריך אאורבך, תיאודור אדורנו, פאול צלאן, פראנץ קפקא ועוד.
Michael Glizman, "Modernism and Exile: A View from the Magrins", in: *The Politics of 2 Canonity: Lines of Resistance in Modernist Hebrew Poetry*. California: Stanford University Press, 2002. pp. 37-67
3 יהודה עמיחי, הגירת הורי. שירים 1948-1962, ירושלים: שוקן, 1963, עמ' 157.

ההשפעות של השתקה תרבותית ושל אידיאולוגיית שלילת הגולה על התרבות והחברה הישראלית וכך גם ההכרה שמדובר בחברה של מהגרים מקבלות בשנים האחרונות מקום ותשומת לב בשיח הציבורי ביתר שאת. אמנים ויוצרים, דור ראשון עד שלישי להגירה, מבקשים להנכיח ביצירתם סוגיות של שפה וקליטה, גזענות ואפליה, געגועים ומחירים ואף ניכוס מחדש של תרבות שאבדה. על אף שרבים מאיתנו לא היגרו לישראל בעצמם, תרבות המהגרים הייחודית שבה אנו חיים זכתה לביטוי אישי יוצא דופן בגיליון הנוכחי, דרך סיפורים משפחתיים מגוונים, כמו למשל הסיפורים השונים שלנו שתינו, שהפכו את הגיליון לחשוף ואישי במיוחד. בבחירתנו לעסוק במושג ההגירה בגיליון הנוכחי, ביקשנו לחבר יחדיו את המרחב האקדמי בתוכו אנו מושקעות עם המרחבים האישיים "המשקשקים בדפנותינו", שמהגרים עמנו לכל מקום. מהלך כגון זה, מציע אפשרות שבה המרחב האקדמי נקשר בעולם שמחוץ לו – באישי, בציבורי ובפוליטי. הגירה כאמור, מזמנת סוגיות פוליטיות רבות, חלקן אקטואליות במיוחד נוכח הגירתם של מיליוני פליטים שנאלצו לעקור מבתיהם בשנים האחרונות, וכך עדיין בימים אלו. כמה שאלות שכאלו, זוכות ליציגוים שונים בגיליון, המעוררים בפני עצמם דיון סביב אוריינטליזם, ייצוג האחר והגירה תרבותית נטולת ממד פיזי.

הגירה תרבותית שכזו, מאפשרת להרחיב את הדיון במונח ההגירה מעבר למישור הגיאוגרפי אל עבר מרחבים מטאפוריים, שגם להם ביטוי בגיליון שלפניכם. במישור זה, אפשר לדון בקריאה, כתיבה ולימוד כחוויות שונות של הגירה נפשית ואינטלקטואלית. התבוננות זו יכולה לתאר נאמנה הן את חווית היצירה של גיליון אמירות הנוכחי, הן את חווית הלימוד שלנו בתכנית "אמירים". הגיליון שלפניכם משקף כיצד תכנית "אמירים" אפשרה ומאפשרת לנו כקוראות, כותבות ולומדות, לנדוד בין תקופות היסטוריות שונות, בין טקסטים, יצירות ורעיונות פילוסופיים, בין דתות ותרבויות ובין מתודות מחקר ודיסציפלינות שונות. הלימוד בתכנית מראשיתו דרש מאיתנו יציאה מאזור הנוחות ואפשר לנו להתבונן על העולם, ועל רעיונות שונים ממרחק, תוך אימוץ ראייה ביקורתית שמתאפשרת רק למי שמסוגלת לצאת מדפוס חשיבתה והשקפת עולמה הראשונית.

אנחנו מזמינות אתכן ואתכם לשוטט בין דפי הגיליון, בין מחשבותיהם ורגשותיהם האינטימיות ביותר של הכותבות והכותבים. יחד, אנו מבקשות להציג מבט מגוון וייחודי על היבטיו השונים של מושג ההגירה, היבטים הנוגעים לנו כקהילה לומדת ויוצרת, וכך מרכיבים את הגשר המחבר בין פועלנו האקדמי וחיינו מחוצה לו.

[אלהם רוקני, Khalili sisters]

גל וטליה

בשם מערכת "אמירות" 2019

תוכן עניינים

פתיחה

• "מה למדת היום בגן, ילד מתוק שלי?" מאת רועי זיו | 9

שירה

"בסוף הגלות יש בית. שמחה.
ראי, בגליות"

- "שפת גוף" מאת ניבה גולברג | 12
- "סלט אני אוהבת" מאת רוני ברקוביץ | 14
- "מעבר גבול" מאת יהל גזית | 16
- "דקלים זהובים של טנג'ר" מאת אור בן הרוש | 18
- שיר מאת מיתר קינן | 19

שירה מתורגמת

"הרחק תצד
ביוזעך כי לב לך אין
בערי נכר"

- "הגירה כאורח חיים" מאת יעקב גרבוזנקו | 22
- "עקורים: אסופת שירים סורית" מאת ירדן ליכטרמן ואור ארוך | 25
- "חשבון נפש" מאת אור ערוך | 28
- "עץ התרזה" מאת אלון ברנד | 30

פרוזה

"אלה לא סימנים של טעויות – אלה תכשיטים,
אותות כבוד של גיבור שחוזר לביתו אחרי גלות ארוכה"

- "הצרפתית שבורה שלי" מאת אסף רוט | 34
- שלושה סיפורים מאת רתם קריספיל | 38
- "מזל חנום" מאת ליהי יעקובי | 41
- "השתקפויות מן הגולה" מאת רועי עפר זיו | 42
- "מיץ תפוזים" מאת רוני קפקא | 44

אלבום תמונות

"ככה בפשטות, על גבי אריזה ישנה,
כל מה שהיה הכי חשוב לה, תמצית חייה"

- "שפתה של ספתא רחל" מאת שירה פתאל | 48
- "משם לכאן: סיפור עלייה בארבע תמונות" מאת אביאל אסטנובסקי | 50
- "בורשט ועם הארץ" מאת אביאל אסטנובסקי | 54

כתיבה מסאית ואקדמית

"כמו בחיים, גם כאן, תחושת ההימצאות במקום זר נוכחת תמיד"

- "סדקים, הדרה ושנאת זרים: שיבולת של דוריס סלסדו" מאת ד"ר גל ונטורה | 60
- "כולנו עגונים: חווית ההגירה כ"עגונות" וה"עגונות" כמצב קיומי" מאת עדו ניצן | 64
- "על שפה ורדיפה: קריאה בשלושים עמ' של אבות ישרון מאת טליה וקסטיין | 69
- "הקסם שבהגירה: בחינת ההשפעה המנצ'ורית על תפישת השאמאניזם הסיני, והלקחים העולים מכך על כוחה של הגירה" מאת דניאל בינבויס | 74
- "מה עושה המשיח ברומא?" מאת דניאל להמן | 78
- "סיכום הסדנא המסכמת בברלין" מאת אסף רוט | 81

- "20 שאלות" מאת נטע שפירא וניב ורובל | 88

[אלהם רוקני, Khalili sisters]

מה למדת בגן היום, ילד מתוק שלי?

רועי זיו, תלמיד השנה השלישית,
בשילוב עם לימודי לשון עברית.

למדתי שאלוהים מת (ניטשה). והמחבר מת (בארת). והסובייקט מת (M. Sluhovsky & Nimrod 2018). ולמדתי שנכור (מרקס). והשלך (סארטר) והינטשות (שם). וש"האמת נעדרת" (ישעיהו, או ישעיהו השני, או פוסט-מודרניסט אנונימי, הדעות חלוקות). וטרגדיה יוונית. וטרגדיה אנושית. וקומדיה אנושית (בלזק). וקומדיה אלוהית (דנטה). אם אצטרך לסכם את חווית הלמידה שלי ב"אמירים", אשיב כי למדתי להכיר את השבר הפוסט-מודרני (או שמא מדובר כבר בפסימיות פוסט-פוסט-מודרנית, שהרי אפילו ההתלהבות מגילוי חוסר המשמעות שבדברים שוככת), מהיבטיו השונים והמגוונים.

אבל למדתי גם להבחין בין צורה לתוכן. וראיתי שתוכן ושמו "חוסר משמעות" נוצק אל תבנית למידה משמעותית ומפתחת. ראיתי שהשיח על הניכור האנושי מתרחש במסגרת דיון אינטימי בקבוצה קטנה, ולא באולם הרצאות בעל מאות מושבים. ובבסיס הדיון על אשליה ועל העדר אמת זיהיתי אנרגיה אצורה של התלהבות, אופטימיות וחזון, אנרגיה ששואפת להתפרץ ולעשות טוב בעולם.

גם לשון למדתי (בקורס של אמירים). למדתי שאנחנו מבינים מושג רק על ידי הבחנתו ממושג אחר. דבר מוגדר על ידי כל הדברים שהוא לא, ושהם לא הוא. מה מאפשר לנו להבין "ניכור" (ואני מתכוון כאן לא להימצאות המונח בלקסיקון המנטלי שלנו, אלא לאותה צביטה שאנחנו מרגישים כשאנחנו שומעים על הניכור האנושי. לתחושת ה"אני יודע על מה מדובר"? התשובה: רק הניגוד שלו למשהו אחר שאנחנו מכירים גם כן. (דוגמאות חבוטות כגון "אנחנו שמים לב שהיינו בריאים רק כשאנו חולים" עשויות להיות מועילות כאן להבהרת הדברים).

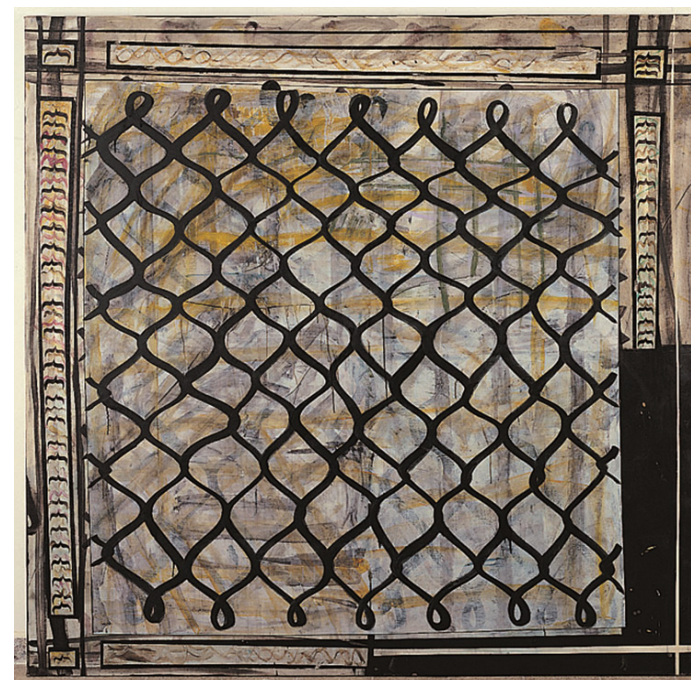
מהי אותה אנטיטזה שמאפשרת לי לדבר על השבר הפוסט-מודרני? זו מְכָרוּת, שבלעדיה לא היה ניכור. זה חיבור, שבלעדיו לא יכול להיות פירוק ושבר. זה קיבוץ, שמעניק קיום לפיזור ולפיצול. זה בית, שבלעדיו לא היה אפשר לדבר על יציאה, ועל כניסה, על דרך ועל מטרה. בית שבלעדיו לא היה אפשר לדבר על הגירה. הגיע הזמן לחזור הביתה.

[פאטמה שנאן, דיוקן עצמי ושטיח 2, 2017]

שירה

"בְּסוֹף הַגָּלוּת יֵשׁ בֵּית.
שְׂמֵחָה.
רְאִי, בְּגִלוּיּוֹת"

[ציבי גובע, כאפייה מס' 33, 1990]

שִׁפְת גּוֹף

ניבה גולדברג, שנה שלישית בתכנית,
בשילוב עם לימודי פסיכולוגיה.

המלונאי:

מטפחת –

אביזר מלבני, עשוי בד. מתאמת לשמושים שונים;
נתן לקנח עמה את החטם,
נתן לנגב עמה את זוית הפה בתם הסעודה,
נתן לנופף מחלון הרקבת לאהוב שנוטר בתחנה,
או לכרד סביב עיני אסיר.

פילימון:

בהתחלה קרני אור עוד חדרו מבעד למטפחת
אבל עיני מהרו להאטם בתוכה.
קשקשו את ידי ורגלי,
משחו את עורי בדבש,
הניחו אותי על אדמת המדבר,
וחיות החלו מנקרות בגופי
לא היה דבר בהיר מהפאב.
נותרו הגוף, ומחשויו
והיאוש המחשב.

המלונאי:

תהום –

בור עמק וחשוד מאד, שקרקעיתו אינה נראית. מתאמת לשמושים שונים;
נתן לקפץ מעליה, או לתוכה,
נתן לברא מתוכה עולם,
נתן לאגר בה מים;
לעתים מהמים צומחים עשבים.

פילימון:

ככל שהמים נקוים
מטפסים העשבים מעלה
ומכסים את הפתח.
כך ככל שהפאב גאה
יסורים טפסו ממנו
וכסו את עיני.

[אלהם רוקני, מתוך הספר "האיביליט",
הנערה, הסולטן וזנב האריה", 2018]

המלונאי:

פוכבים –

גופים פיזיקליים שמימיים, שחגים בחלל החיצון. מתאמים לשמושים שונים;
נתן לשלח אליהם חלליות
נתן להביט בהם מן הארץ בעין בלתי-מזינת
נתן לחפש בהם סימנים
– בהנתן שיש עינים.

פילימון:

בלילה ההוא לא היו סימנים בשמים.
ואם היו – לא הבחנתי בהם.
הגוף ומחושיו
היו לשביל החלב.
עברתי מבעד לגוף
החומק מעצמו, מהיריות
דרך הרגלים
השועטות על להט האדמה
דרך שקשוק האפוד על החזה
הרמון הנחבט בצד החגורה
הראות שמבקשות שלא להקרע
הרוח הצוננת מאתיופיה
שברכה את פני,
כף רגל זהירה
שלמדה את מגעה
של אדמה זרה.

המלונאי:

מסתנן –

אדם שחצה גבול מדינה באפן בלתי חקי. מתאם לשמושים שונים;
נתן לשטף באמצעותו כלים במסעדה,
נתן להעניק לו אפשרת שהיה
(נתן להוסיף תאריך תפוגה)
נתן לאסר במתקן קליאה,
נתן לשלוח למדינה שלישית,
נתן לצייד בסל פליטה.
(עין ערד: 'עניי עירד').

עניי עירד –

סָלֵט אָנִי אוֹהֶבֶת

רוני ברקוביץ',
שנה שנייה בתכנית,
בשילוב עם לימודי פכ"ם.

אני רוצה שיהיה לי קולפון
לגרד מעצמי את היתר,
לא קֶזָה שפוצע בעור
בלי צרף בסודר באמצע ספטמבר,
רעננה כמו גזר נעשה אותי שוב
ויהיה לי ריח של דשא בלי כל הרקוב
ואני אצא לרחוב וכלם יתפלאו איד קרה
ואגיד שזה כלום, זו מקלחת קרה;

ואחזר הביתה בסוף יום
ואוכל לקלף
ולא יהיה שום קתם, בלט או מום
כמו מלפפון קלוף, גרום
בלי קלפה קשה, מרה
בלי מיץ ירקרק וטעים של בחורה;

אני רוצה קולפון שיהיה לי
להוריד את כל היתר,
בלי שיקאב, כך אחת בלי פחד
ופתאום לא כל כך מפחיד להתנד את התחת,
ואחיה יפה כמו גזר, כמו דשא
כמו תפוח משלם וערום,
הקולפון יפתר לי הכל
עד שאשאיר בלי כלום.

כתיבת שירה כהגירה

התבטאות דרך שירה מאפשרת לי להתבונן מחדש על עצמי; היא מאפשרת לי לפתוח נתיב חדש לגילוי, שכן היא מתפקדת כמעין מראה של ה"אני" בטקסט. השירה מקיימת מפגש עם זיכרונות, הרהורים וגם עם ה"אני", אך באופן שמהווה ייצוג שלי מחוץ לעצמי, כזה שניתן להתבונן בו מהצד. כך, הטקסט משמש כבבואה, וחושף זוויות וחלקים שלעיתים לא ידעתי שקיימים בי. הכתיבה למעשה מאפשרת לי להיות מישהי אחרת, לצאת מגבולות ה"אני" ולחקור אותם במחוזות רחוקים. בשיר אני יכולה לעזוב את הקליפה שלי ולבחור לי "אני" אחרת, אני יכולה להיות מכשפה, פיה או מלכה. אני יכולה להיות מלפפון.

[נסרין אבו בכר, מתוך התערוכה "תקווה", 2018]

מעבר גבול

יהל גזית, שנה ראשונה בתכנית,
בשילוב עם לימודי ביולוגיה.

אתמול בקרתי אצל חברים בצפון.
חברה שלי הציגה את המטבח ואת הסלון,
ואני צחקתי וקפצתי: "רגע אחד אני בשלון, רגע אחד אני במטבח!"

היום נסענו לתצפית מעל מטולה.
בהינו בנוף, לא מבינות.
"רגע, הכביש הזה, בתוך לבנון?"
"לא, לא, הכביש הזה"
"ואני כבר חשבתי שתהיה פה איזה גדר בטון"
"הגדר הטובה, עאלק".
התקרבו כדי לראות.
הגענו לכביש החקפי של מטולה,
נסענו עד שלא היה יותר לאן.
זהירות!

מלים.
מעבר גבול, שטח צבאי...
מאה מטר מאתנו נסעו רכבים.
רכבים לבנוניים, לא ככה דמינתי אתכם.
הבופור.
כמה אתה קרוב
אבל לעולם לא אגיע אליך.
הירק ממול, הוא כמו הירק הזה של מטולה.
מתי זה נהיה כל כך ברור, שגבול הוא גבול?
אני קובלת על הגובלת!
גדר.

ובכלל, חשבתי לעצמי,
אני לא מצליחה להעלות בדעתי גבול ברור,
גבול מבחן, כל הגבולות האלה, גבוליים בעיני.

אני מפשפשת בזכרונות.
מיכל.

אני דגה בחכה את הזכרון מהבית שלכם.
כל כך שמחתי שאת נמצאת,
שאת מי שאת בחיים שלי.
אך המחשבה הבאה היתה שזה זמני.
בקורב את צריכה ללכת.
ימון הרגע שהלכת,
נדמה שהורשת לנו את כאבך.
אני שואלת את עצמי למי יתור כואב בגוף?
לך בחייד, או לילדיך בהעדרך?
ואם כל כך כואב להם,
האם את באמת אינך?

וביום אחר נסענו לחצור.
אמא אבא ואני.
בדרך חזרה, עברנו ליד אחד הבסיסים שטפלתי בהם.
הרבה דמעות זלגו שם.
המון ירק. מבנים מתפרקים. חזירי בר.
חילים קשי יום.
מהזן הזה של חילים, היו הכי הרבה בבסיס.
אני עוד זוכרת מספרים אישיים.
הכי אישיים.
אמרתי להורים שיש מקומות שתמיד יגרמו לי להרגיש צביטה.
איד אנחנו זוכרים מקומות?
באחד אני אסירה, ובשני אסירת תודה.
המקומות אולי דומים,
אבל מעוררים רגשות כל כך שונים.
במה זה תלוי?

הרגע הזה שאת הופכת למבגרת.
והרגע הזה, שאתה לא יודע אם היא רוצה במגע הזה.
והרגע הזה שצריך לקבל בו החלטה.
והרגע הזה שאת מבינה שאולי את טועה
והרגע הזה שבחרת בעצמך
הרגע הזה שאת שמחה והרגע הזה שאת עצובה
והרגע הזה שאת גם וגם

[ישראל רבינוביץ', ארון רעזה, 2006]

דְּקָלִים זְהוּבִים שֶׁל טַנְגֵּר׳

אור בן הרוש, שנה ראשונה בתכנית,
בשילוב עם מדעי הקוגניציה.

כי נגיד אני, נגיד שעכשיו הייתי נולד,
אז הייתי עושה מלא דברים אחרת:
משחק יותר בחוץ
פחות משקר
ובטוח מסים את כל שעורי הבית
עוד לפני שאבא חוזר.

(שְׁקָרִים לְבָנִים שֶׁל יְלָדִים)

ונגיד, נגיד שעכשיו הייתי עולה לתיכון,
אז הייתי עושה המון דברים אחרת:
מנגן יותר בגיטרה
פחות חושב
ובטוח מפסיק לאהב את דנה
עוד לפני שרסקה לי את הלב.

(מַחְשְׁבוֹת כַּחלוֹת שֶׁל נְעוּרִים)

ונגיד שעכשיו הייתי חיל, סבא,
אז הייתי עושה הרבה דברים אחרת:
מקפיד יותר לצחוק
יוצא לקצנה מבחירה
ובטוח מחפח למקום הנכון
עוד לפני שדביר נורה.

(בְּדִיחוֹת שְׁחֵרוֹת שֶׁל חִילִים)

ואתה סבא, האם היית עושה דבר אחד אחרת?
נשאר בטנגר?
ממשיך למכר עצים?
או דובק בנבי המקומי, המזרחי
ובמבטא, שכה היטיב עם בדיחותיך,
אך מאן להיטיב עם הבכי.

(דְּקָלִים זְהוּבִים שֶׁל סוֹחָרִים)

ולא עולה לארץ, סבא?
ופחות חבלי קליטה?
פחות דכאונות, תרופות
ושמים של עלטה?
סבא, נגיד שעכשיו עוד היית בחיים,
האם היית מלמד אותי,
איד להתמודד עם חרטה?

(כְּדוּרִים וְרֹדִים שֶׁל שְׂכָחָה)

*

מיתר קינן, שנה שנייה בתכנית,
בשילוב עם לימודי פסיכולוגיה.

הגרנו שתים
אז, במפץ הגדול
(שהשהה הכל)

פעת ערפל
קולותינו התפצלו
בארץ זרה.

האמיני לי,
שמדברת גלויות
(כל כלי גלויות)

בסוף הגלות
יש בית. שמחכה.
ראי, בגלויות.

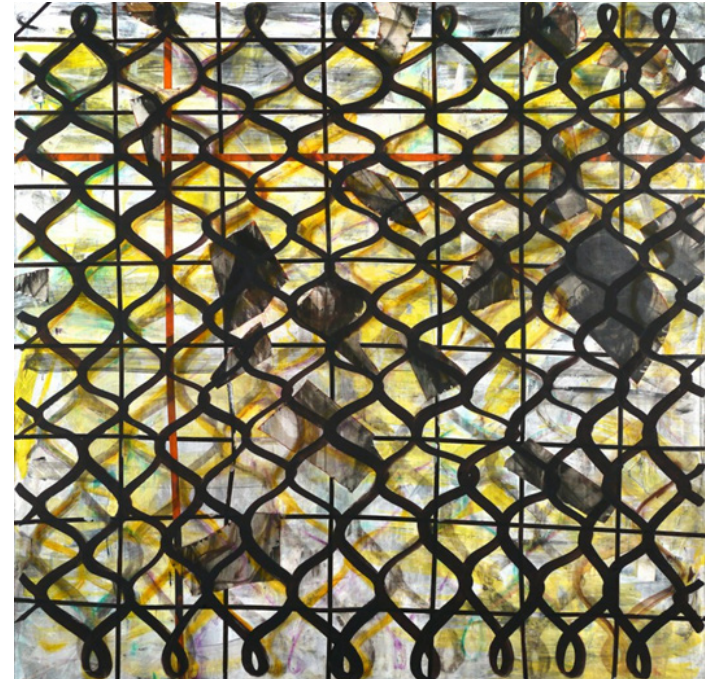

[יהודית יוז, צל הרים, 1997]

שירה מתורגמת

"הרחק תצמד
ביוֹדֶעָה כִּי לֵב לָהּ אֵין
בְּעָרֵי נֶכֶר"

[ציבי גבע, כפייה מס' 36, 1990]

הגירה כאורח חיים

יעקב גרבוזנקו, שנה שנייה בתכנית, בשילוב עם לימודי מזרח תיכון.

עם שק חפציו הדל בידיו ועם כלי מיתרו על גבו, נע ונד האשִּׁיק ופיו אומר שירה. שנים רבות לפני בוא האסלאם, הסתובבו ברחבי התורכי של אנטוליה, אזרבייג'אן ומרכז אסיה אותם זמרי אשִּׁיק (תורכית: *aşık*, מערבית: عاشق, עֲאִשִּׁק, מאוהב) – משוררים ומוזיקאים נודדים אשר ליוו את שירתם בכלי פריטה ארוך צוואר המכונה סֶאז¹. בשיריו מהלל האשִּׁיק את יופיים של הטבע והאדם הנקרים לו בדרכו, ממלל סיפורי גבורה עממיים ולעתים מותח ביקורת על מצבו ועל מצב החברה.

על המילים "מצב" ו"דרך" ראוי שנתעכב (מבטיח, לא הרבה – יש לנו נדודים בפתח). שירתו של האשִּׁיק ספוגה ברעיונות רבים מתוך הצופיות – היא המיסטיקה האסלאמית, שלה מסדרים רבים (בייחוד באזור אנטוליה), ובראשם המסדר המוולוי (תורכית: *mevlevi*). עצם השימוש בשם אשִּׁיק (השורש הערבי עֶשֶׂ"ק) מתקשר מיד עם העיקרון הצופי המרכזי לפיו האהבה היא אחת ומכוונת לאל², ופניו של המיסטיקן מועדות אל מימושה הנכסף. בדרכו המיסטית מבקש הצופי לעלות ולהתקדם בדרכו הרוחנית, להתגבר על עצמו ולהדגיש את הפן החווייתי של פעולותיו; בדרך הוא עובר בתחנות שונות המצויות בנפשו (מקאם, ר' מקאמאת) וזוכה להיכנס אל מצבים הכרתיים שונים, לעתים רגועים (חֶאֱל, ר' אֶחְנֶאֱל), אך תמיד ממשיך לכוון עצמו אל המטרות הבאות במסעו הרוחני (מֶזְלֶ, ר' מֶזְאֶל)³. מצב תודעתי חשוב הוא המבוכה (חֶיֶרָה), המצב המבולבל והמעורפל של אי-הידעה שלאחריו מגיע גילוי מושא האהבה המוחלט, האל⁴. מרכיב חשוב וחוויתי בדרך הוא סְמֶאע, הקשבה למנגינות ערביות (לעתים בליווי מחול) שמקרב את המאזין אל המצב האקסטטי⁵.

משוררי האשִּׁיק קסמו מאוד לאידיאולוגיית בניית הלאום של אבי האומה התורכית, מוצטפא כמאל אתאטורק (*Muṣṭafa Kemal Atatürk*) והאידיאולוג שלו זיא גוקאלפ (*Ziya Gökalp*), בשנות ה-20 וה-30 של המאה הקודמת. המוזיקה שלהם הצטיירה כאמנות תורכית-שורשית, שתאמה את רעיון ההתנתקות מן המורשת העות'מאנית המסוערבת וה"זרה" תוך מיצוי המרכיב התורכי העממי מן העם היושב באנטוליה. שירי האשִּׁיק היו למקור חשוב עבור הרפרטואר העממי שבנתה המדינה התורכית הצעירה. אחד מן הקשיים בהם נתקלו היה חלק מן המסורת של משוררי האשִּׁיק (בדומה לכותבי השירה הצופית בדומה לסוגות שירה נוספות) להשתיל את שמם ביצירה. הדבר, כמוכן, הקשה

על הניסיון לכנות את יצירותיהם אלה "עממיות"⁶.

בין נציגיה הבולטים של סוגת האשִּׁיק במאה ה-20 היה אֶשִּׁיק וְיֶסֶל שְׂאֵטְרוֹלוֹ (*Âşık Veysel Şatıroğlu*, 1894–1973). שירו הידוע ביותר של וייסל אותו בחרתי להביא כאן, *Uzun İnce Bir Yoldayım*, עוסק בדרך: ההגירה כאורח חיים. הליכה זו אפשר שנפרשה כהתקדמות רוחנית כמאמר המיסטיקנים הצופיים; אפשר גם שנפרשה כקובלנה כלפי חוסר-משמעותו של הקיום; ואפשר, וזו פרשנות שהייתי מעדיף לאמץ עבור עצמי, שנראה בנדודים הזדמנות: הזדמנות לצאת מן האזור הנוח לנו, מן המצב הוודאי והבטוח, ונצליח לראות את העולם שסובב אותנו, את המידע המגיע אלינו ואת האנשים הנקרים בדרכנו באור חדש ולא תמיד דרך העדשות המלומדות והמנוסות שלעינינו.

הערות ביחס לתרגום: השתדלתי לדייק כמה שיותר ולהימנע משינויים שעלולים לזמן פרשנויות שאינן טבועות במקור; עם זאת, הרשיתי לעצמי שינויים מסוימים (למשל, "כמעט יובל" במקום "ארבעים ותשע שנים" במקור). זאת לטובת השמירה על המשקל – מרכיב משמעותי אף הוא בשירת האשִּׁיק, שכן שירה זו (כמו גם השיר שלפנינו) נועדה להיות מולחנת ומושרת. תוכלו לראות את המושגים מהעולם הצופי מופיעים בגרסאותיהם התורכיות במקור.

[אלהם רוקני, מתוך הספר "האיבליס, הנערה, הסולטן וזנב האריה", 2018]

M.Stokes, *The Arabesk Debate: Music and Musicians in Modern Turkey*, Oxford; Clarendon 6 Press, 1992, p. 56

C. F. Albright, "ÂŞEQ" *Encyclopaedia Iranica*, II/7, pp. 741–742, available online at 1

<http://www.iranicaonline.org/articles/aseq> (נדלה ב-8 במרץ 2019).

2 סבירי, שרה. הסופים. אנתולוגיה. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, 2008. עמ' 434–435 (להלן:

סבירי, הסופים).

3 סבירי, הסופים, עמ' 183–184.

4 שם, עמ' 220.

5 שם, עמ' 369.

אני על שביל ארוך וצר

אשיק וייסל
מטורקית: יעקב גרבוזנקו

אֶרֶךְ וְצָר הַשְּׁבִיל עָלָיו
אֲנִי פוֹסֵעַ יוֹם וָלַיִל
בְּלִי דַעַת בְּאַיִזָּה מַצָּב
אֲנִי פוֹסֵעַ יוֹם וָלַיִל

מִהֲגִיחִי תַּחַת שָׁמַיִם
מֵאַזְ אֲנִי עַל הָרָגְלִים
בְּחָאן דְּרָכִים בֶּן שְׁתֵּי דְלֶתִים
אֲנִי פוֹסֵעַ יוֹם וָלַיִל

צוֹעֵד יֵשֵׁן, צוֹעֵד גַּם עֶר
בּוֹדֵק סִבּוֹת לְהַשְׁאֵר
אֶת הַעוֹזְבִים תָּמִיד זִכֹּר
אֲנִי פוֹסֵעַ יוֹם וָלַיִל

כַּמְעַט יוֹבֵל אֲנִי בְּסַפְרִי:
בְּגִיא, בְּהֵר וּבְמִדְבָּר
נִפְלְתִי אֶל יָד הַנֶּכֶר
אֲנִי פוֹסֵעַ יוֹם וָלַיִל

בְּתוֹם מִחְשַׁבֶּת עֶמְקָה –
הַמְטָרָה כֹּה רְחוֹקָה
בְּשִׁבִּיל אֲשֶׁר אֶרְכּוּ דֶקֶה
אֲנִי פוֹסֵעַ יוֹם וָלַיִל

רוּחוֹ שֶׁל וַיִּסַּל נִסְעָרָה –
עָלִי לְצַחֵק? לְבִפְּנוֹת מֶרֶה?
בְּדֶרֶךְ אֶל הַמְטָרָה¹
אֲנִי פוֹסֵעַ יוֹם וָלַיִל

Uzun İnce Bir Yoldayım Âşık Veysel

Uzun ince bir yoldayım,
Gidiyorum gündüz gece,
Bilmiyorum ne haldeyim,
Gidiyorum gündüz gece.

Dünyaya geldiğim anda,
Yürüdüm aynı zamanda,
İki kapılı bir handa
Gidiyorum gündüz gece.

Uykuda dahi yürüyom,
Kalmaya sebep arıyom,
Gidenleri hep görüyom,
Gidiyorum gündüz gece

Kırk dokuz yıl bu yollarda
Ovada dağda çöllerde,
Düşmüşüm gurbet ellerde
Gidiyorum gündüz gece.

Düşünülürse derince,
Uzak görünür görünce,
Yol bir dakika miktarınca
Gidiyorum gündüz gece.

Şaşar Veysel iş bu hale
Gah ağlaya gahi güle,
Yetişmek için menzile
Gidiyorum gündüz gece

עקורים: אסופת שירים סורית

ירדן ליכטרמן שנה ראשונה בתכנית, בשילוב עם לימודי משפטים;
אור ארוך, שנה ראשונה בתכנית, בשילוב עם לימודי חינוך.

* / ודאד נבי

הרחק תצמד
בידעך כי לב לך אין
בערי נקר

וֹדַאד נַבִּי (ודאד נבי)

משוררת סורית ממוצא כורדי, ילידת 1985, שבשנת 2015 ברחה מסוריה לגרמניה. עוד כשהייתה סטודנטית לכלכלה בחלב (חלב), נבי כתבה במגזינים וברשתות החברתיות כנגד המשטר הסורי, וכשעיר הולדתה כובאני (קובאני) הושמדה על ידי המדינה האסלאמית, החליטה לברוח מסוריה דרך הים. "או שאטבע או שאשרוד, אך אינולד מחדש לאחר כל הכאב של המלחמה", הסבירה בריאיון מאוחר יותר. כיום, נבי מתגוררת בברלין ופעילה כמשוררת. הוציאה שני ספרי שירה שתורגמו לגרמנית, צרפתית ואנגלית.

[אמנות רחוב במארה, פריס, אמן לא ידוע. 2019].

עם פרסום נושא הגיליון, הבנו שנרצה להביא את קולם של פליטים ועקורים ממלחמת האזרחים בסוריה, שהובילה, מאז 2011, ליצירתם של אחד-עשר מיליון עקורים וכארבעה מיליון פליטים. במסגרת זו, בחרנו שירים בני-זמננו שהיו בגדר רפלקציה אישית על הדים של אירוע שעודו מתרחש, לא רחוק מאיתנו. כל מהגר חווה קשיים וגעגועים לבית, אולם רצינו להוסיף לדיון את חווייתו של הפליט או העקור כמקרה ייחודי של הגירה. דבר-מה בחווייתו של הפליט שברח מביתו מעורר תחושה אחרת, שאנו מקווים שאסופת שירים זו תצליח לתווך. השירים פורסמו תחילה בפלטפורמות מקוונות בנפרד והאסופה המובאת כאן היא פרי בחירתנו.

1 משמעות המילה *menzil* כאן איננה בדיוק "מטרה": אחת מהמשמעויות של המילה בתורכית היא "מרחק של הליכת יום" או "המרחק בין מקום לינה אחד למשנהו". תודה מיוחדת לאוראל בייליסון על חוות דעתו הבונה ועל שהסב את תשומת לבי לעניין.

שלחתי את נפשי אל ביתי, לשוטט בו,
ללא כל שביל שמנו אליו פעמינו
למען תשאל את הבית – היזכרנו עוד,
או שמא שכח כשאנשי עזבו?
למען תשאל את הגג אם עודו מתנשא
זקוף מעל הגדר, למרות מה שעוללו,
או שפרע ארצה בהשתחויה,
וזעק בצער תפלה לאלהות?
למען תשאל את הדקל אם פרחו לבלבו
למען תשאל תאנינו וזיתינו
האם קרבה עת קטיפתם
כפנינים, פארוסה עיניה כחלז?
האם ענקיו התמירים של עץ התות
תחת נטל הפרי הטוב למאכל שחז?
ביתי, שוב החיים לא יאירו לנו פניהם
ולא נשוב נתאחד לאחר פרידתנו
אך רוחי בד תמשיך לשכון.
באטמה לא שה ולא בכר לנו
אם אמות, ביתי, או שפרידתנו תאריך
אזי ההמתנה, ביתי, לא תחליש את תקוותנו -
לליל אין מנוס מהשחר שיבוא לבלותו
זרח האור והחשכה תסתלק מעלינו.
הצדק ישוב להתנוסס ברום עולם,
דגליו הלבנים לא כפרו ושוכל לא יולכו.
הנה הבליוחות אותות השחר בבשורה
ובכפרות עזא והובל לא נותרו,
כי ראשית הנצחון בפסילים שנגפץ
כמעשה אברהם ומוחמד נביאנו.

נאדר שאליש (نادر شاليش)

איש חינוך ומנהל בית ספר תיכון ביישוב
מגוריו כפר נבודה (كفر نبودة) שבסוריה. חיבר
את השיר הלא-גמור הזה בזמן שהותו במחנה
הפליטים אטמה (أطمة) שבצפון סוריה, אליו
נאלץ לעקור, יחד עם שמונת בני ביתו, לאחר
שביתו בכפר נבודה נהרס לחלוטין כתוצאה
מהפצצה של מטוסי המשטר הסורי.

[Imranovi Deluge, in the exhibition
Modern Face of Syria, 2015]

אני מכינה קפה
בזה אני מצטיינת כעקרת בית.
אני מקשיבה לריח המרירות כשהוא רותח,
היא דומה לאותה המרירות הישנה שהחמיצה את לבי
כשעזבתי את הארץ לפני יותר משנתיים.
אני מזיזה בשקט את הפולים הטחונים בכפית הקפה הקטנה,
כפי שנהגתי להזיז את הוילונות בבית האחרון שעזבתי.
תזוזה היא תמיד אות המבשר על עזיבה,
מה שנשאר במקומו לא עוזב, הוא נשאר קבוע ונצחי בחיינו,
אבל התזוזה מסגירה מייד את באם של ההגירה והשנוי.
כשם שאנו מערבבים את הקפה בקרקעית הקנקן ומכינים
אותו לעזיבת עולמו הבראשיתי למהות אחרת,
כך אנו מזיזים את וילונות בתינו רגע לפני שאנו עוזבים אותם, בפזיזות של גבר העוזב אשה,
מבלי להביט לאחור; רק הוילונות ממשיכים לזוז בשקט, בכל פעם
שהרוח מלטפת אותם כמעין מזכרת אחרונה מידינו העוזבת.
אני מכינה קפה, עבודת הבית הכי פחות מעיפת,
צוחקת עם הקפה הטחון שמספר לי במלמול שרק בודדים יבינו
על זכרון אחר שהומה בספלים שהגשו למטת אוהבים
על ספלים שמספרים ספורי רכילות קצרים של נשות המשפחה
על כבושי אהבה של גבריהן, על ערים עם מזג של קפה בשעות צהרים צורבות ביולי.
אני מוזגת את הקפה לספל הלבן שלי;
לקפה אני תמיד בוחרת צבע לבן, כדי לשבר את האבל השחר הנצחי שלו
שאופף את חיינו ואת ערינו כבר שנים,
לכן שמחיד באהבה שלא הגשמה מרב שבריריותה.
אני מניחה את הקפה על השלחן שלי
מאזינה לאחי כשהוא מספר לי מהעיר חלב
על המצב הבטחוני ותנאי המחיה הקשים, על הבית הישן
שלנו, על החדר שלי, על הספרים שלי
ועל האבק שמקנן בכל פנותיו "בבית המשפחה שהפך זה מכבר למעוזה של הבדידות"
על המחיר הגבוה של כרטיס הקולנוע, הקולנוע שבכחו לירק בכני המלחמות
בנשיקה קולנועית או בצחוקו של גבור סרט מול נהר.
אני לוגמת לגימה ראשונה מהקפה וממלמלת לאחי:
אתה חייב לצאת מהמדינה
אתה חייב לצאת מהמדינה.
אני מניחה את ספל הקפה מולי
מביטה בו ומרחיקה אותו מעלי – גמעיני מספיק מרירות להיום.

חשבון נפש

אור ארוך

כמה ימים לאחר שסיימנו, ירדן ואני, לתרגם את השירים מעוררי ההשראה שזה עתה קראתם, קיבלנו מטלה בקורס העוסק בהגות ערבית ואסלאמית לבחון יצירה תרבותית כלשהי דרך הפריזמה הביקורתית של אדוארד סעיד ואוריינטליזם.¹ בספרו, אדוארד סעיד מפנה ביקורת כלפי תחום הדעת שמכונה "אוריינטליזם" – העיסוק של מערביים באוריינט, במזרח. את המושג אוריינטליזם מסביר סעיד כתהליך ההבניה החברתית והתרבותית של ישות האוריינט בעיני המערביים ולמענם. כלומר, לידו, האוריינט לא מתייחס לאדם בשר ודם, אלא לרעיון שחי בעוצמה, אך בדפי הספרות, המחקר והעיתונות של המערב ומשמש כתמונת תשליל של המערביים בעל נוכחות ממשית בתודעתם. סעיד מפנה את הזרקור להיותו של האוריינטליזם כלי לשליטה במזרח, ובכך הוא מבטא את יחסי הכוח והניצול שיש בין המערב למזרח. אחת הדרכים שבהם טיעונו בא לידי ביטוי היא בתיווך הסלקטיבי שמנסה, בין היתר, להכניס באוריינט סדר עבור הקורא המערבי. נקודה זו מתחזקת לאור כך שהתיווך נכפה על האוריינט שלא יכול לבצע אותו בעצמו או להתנגד לאופן שבו הוא מיוצג.

ביקורת זו הדהדה בראשי עת שלחנו את תוצרינו למערכת "אמירות" והעלתה בי שאלות רבות באשר לתהליך התרגום ובעיקר למשימת התיווך שנטלנו על עצמנו. ברוח זו, ניתן לנתח את תרגום שירה של ודאד נבי על דפי גיליון "אמירות" הישראלי, כמעין ישות מקבילה לשיר המקורי שכתבה נבי. עם ההעברה לעברית ופרסום השיר בכתב עת ישראלי כשיר של "פליטה סורית", על רקע "המלחמה בסוריה", בתוך הכותרת של "הגירה", סביר להניח שהקורא הישראלי יקודד את המסר מעמדת רחמים וביקורת כישראלי בעל תפיסה פוליטית מוקדמת על

1 אדוארד סעיד, אוריינטליזם, תל אביב: עם עובד, 2000.

הנעשה בסוריה. במקביל, המשוררת, בתיווך של המסגרת אליה היא הוכנסה, הופכת לקורבן של מלחמה "פרימיטיבית" בארץ זרה. ודאד נבי נעשתה, בעל כורחה, ההפך משרצתה להיות: "I do not express myself as a refugee;"² *I express myself as a poet and a human*

סעיד טוען גם כי הרחמים של המערב במסגרת מלחמות האזרחים במזרח אינם על האוריינטים עצמם, אלא על הייצוג האוריינטליסטי שהולך ונעלם. הנקודה האחרונה מעלה את השאלה איזה תפקיד ממלא שירה של נבי בכתב העת – האם הוא צוהר לתרבות אחרת המזמין הזדהות כנה או שמה ממצב את הקורא הישראלי בעמדה עליונה על המתרחש בסוריה ומעורר רחמים על המשוררת כישות אוריינטליסטית, קורבן של מלחמה רחוקה וחסרת תוחלת?

טענה נוספת של סעיד היא שהניתוח האוריינטליסטי מתחיל בנקודת מבט פוליטית מערבית ורק אז ממשיך לאוריינט. אולם רעיון זה לא נעצר בתחומי הפוליטיקה אלא משתקף

Asher Kessler, Berlin's Syrian poet: 'More than just a 2 refugee, Middle East Eye, December 29, 2017 <https://www.middleeasteye.net/fr/node/67959>

[ציב נבע, הר אנלוג, 2005]

"ערים עם מזג של קפה בשעות צהריים צורבות ביולי", כותבת נבי באופן שכמעט ניתן לחוש בו, אולם, על דפי גיליון "אמירות", הסמל האישי של הקפה הופך לסמל תרבותי זר שטעון בפוליטיקה מערבית או אף סמל ערבי-פלסטיני הטעון בפוליטיקה מקומית. כמו המלחמה במישור הפוליטי, ההתמקדות של נבי בקפה הופכת אותה, במישור התרבותי, לקורבן לפרימיטיביות ערבית ושוביניסטית. התוצאה הטראגית, כדבריו של סעיד, היא שתהליך התרגום, האוריינטליזציה, "מבחינה מסוימת מוחק אותה) כבן אדם".³

קריאת ההשכמה של סעיד חשובה ומהדהדת, ובכל זאת, התשובה בעיני אינה להתרחק מהעיסוק בתרבות ערבית, במיוחד באקלים הפוליטי הנוכחי. ישנה חשיבות להנגשת חומרים לקורא המערבי, והישראלי בפרט, להבאת דברים בשם אומרם ולגיוון השיח. תרומתו של סעיד אפוא היא בהעלאת המודעות לעוסקים במלאכה זו ולצניעות הרבה שיש להצטייד בה כשניגשים לחומרים אלו. ראוי אפוא שקריאה זו תגיע גם לאוזנינו כקוראי גיליון "אמירות".

בתרבות, באקדמיה ואף במוסר, כך שבסופו של התהליך כל התחומים מזינים האחד את השני. לפיכך, סעיד מבקש לנתח את עמדת המחבר ביחס לחומר האוריינטלי שהוא כתב ואת האופן שבו הוא בחר לייצג את האוריינט. בחירה זו היא נרטיבית ולא מתקיימת בחלל ריק, אלא ניאונה מתקדימים אוריינטליסטים ומייצוגים מוסכמים בקרב המערב.

בבחינה ביקורתית של תהליך התרגום, מתעוררת השאלה מדוע נבחר דווקא השיר הזה לייצג את געגועי המהגרת לביתה בסוריה, שהרי לנבי שירים רבים המעבירים את תחושותיה כפליטה. תשובה אחת ובלתי נמנעת היא הבחירה של הכותבת בקפה כמוטיב המרכזי. הקפה, כייצוג המוכר לאוריינטליסט ובייחוד לזה הישראלי, מקל על תהליך התיווך, ובד בבד מכניס את השיר למסגרת מסוימת. פה טמונה אחת הבעיות החמורות באוריינטליזם: הקפה כאובייקט, הריח שלו והסיפורים שהוא מזכיר למשוררת אינם ייצוג אוריינטליסטי מבחינתה של נבי – הם קיימים בעוצמה בעולמה, הם רגשיים ומעלים בה תחושות של עצב, געגוע ונוסטלגיה.

* * *

מחזור השירים "מסע החורף" הוא בעל אופי אפל וקודר, כיאה לחורף האירופי המצמית. במסגרת שירי המסע מספר המשורר, הנושא את דמות ההלך הנווד, על אהובתו הנכזבת שעזבה אותו, על שברון הלב המקפיא שבו מתאחד הכפור והשלג שבחוץ עם דמעותיו ודכאונו שלו מבפנים. כך מלווים השירים את ההלך מן הבית החוצה; בעמדו על פתח השער מגיע השיר החמישי, השיר על עץ התרזה שבחרתי לתרגם. שיר זה הוא היוצא מן הכלל במחזור השירים – עץ התרזה, העומד ברגעי הסף שבהם יוצא ההלך אל הכפור, הוא בשורת השלווה והנחמה היחידה בשיר.

[ליליאן קלאפיש, חלון, 2018]

* * *

הגירה, נושא הגיליון שלנו, היא קודם כל מסע, מסע פנימי ומסע חיצוני המהווים התרחשויות מקבילות המבטאות זו את זו, כפי שלימד פילון האלכסנדרוני בחיבורו "על הגירת אברהם" (שאותו פגשנו כבר בשנתנו הראשונה בתוכנית אמירים). גם מולר, רומנטיקן גרמני בן המאה ה-19 (נושא שבו סיימנו את הסמסטר האחרון בתוכנית), מבטא את מסע החורף – מסע הנדודים הפנימי שלו – בעזרת מסע חיצוני, הגירה מן הבית הבטוח אל המרחבים הקפואים. בין הגירת אברהם למסע החורף של מולר עברנו יחד ב"אמירים" מסע פנימי וחיצוני, ולוואי שכמו עץ התרזה – החלומות והתקוות ילוו אותנו על סף יציאה לדרכים חדשות.

בתרגומי השתדלתי לשמור על מרכיבים צורניים ומצלוליים, בייחוד על המשקל היאמבי (על צמדי השורות ה'זכריות' וה'נקביות' שלו) ועל החריזה המשורגת (שגם במקור אינה תמיד חריזה-מלאה).

עץ התרזה – Der Lindenbaum – וילהלם מולר (Wilhelm Müller)

שיר חמישי במחזור "מסע החורף" (Winterreise)

מגרמנית: אלון ברנד, שנה שלישית בתכנית, בשילוב עם לימודי תלמוד.

Am Brunnen vor dem Thore
Da steht ein Lindenbaum:
Ich träumt' in seinem Schatten
So manchen süßen Traum.

על עין חוץ לשער
אילן תרזה נצב.
הלום ערב למתק
חלמתי בצללו.

Ich schnitt in seine Rinde
So manches liebe Wort;
Es zog in Freud und Leide
Zu ihm mich immer fort.

חרטתי בגזעו
מלות חבה כה רבו;
ובשמחה ובצער
אותי אליו קרבו.

Ich muß' auch heute wandern
Vorbei in tiefer Nacht,
Da hab' ich noch im Dunkel
Die Augen zugemacht.

אחוב לנדד גם עתה
אל מעבה הליל
שם את עיני עצמתי
אף כי הפל אפל.

Und seine Zweige rauschten,
Als riefen sie mir zu:
Komm her zu mir, Geselle,
Hier findest Du Deine Ruh'!

וענפיו רחשו לי,
כמו שיש לי ושיג:
גש הנח, החבר,
כאן שלותך תשיג.

Die kalten Winde bliesen
Mir grad' in's Angesicht;
Der Hut flog mir vom Kopfe,
Ich wendete mich nicht.

נושבות רוחות הכפור
ולמול פני עזי,
ומראשי הכובע
אף – אף לא אזוז.

Nun bin ich manche Stunde
Entfernt von jenem Ort,
Und immer hör' ich's rauschen:
Du fändest Ruhe dort!

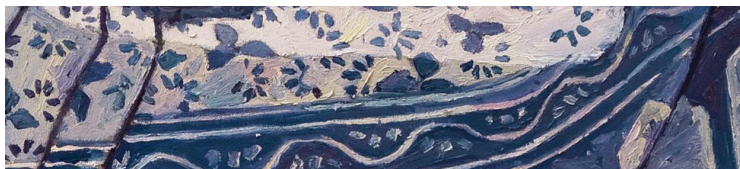
עתה רחקתי כמה
ממקום אותה תרזה.
ורחשה עוד שח לי:
שם שלותך תמצא.

פרוזה
"אלה לא סימנים של טעויות - אלה תכשיטים,
אותות כבוד של גיבור שחוזר לביתו אחרי גלות ארוכה"

[ציבי גבע, כאפייה (מחווה לעאטס אבו-שקרה), 1992]

[נעמי טנהאוזר, נשע (פרט), 2015]

בשיעור לימוד האזרחות, בתיכון, המורה הסבירה לנו את ההבדל בין לאומיות פוליטית ללאומיות אתנית. "פה במדינת ישראל", היא הסבירה לנו, "זה קצת מורכב. ברור שהלאומיות הישראלית מושפעת מהיהדות, אבל מה נגיד על אזרחיות ישראל הערבים? כמו תמיד, לא נוה לנו בהגדרות הקונבנציונליים של המערב. האם אתם מכירים למשל מדינות שבהן קיים אזרחות פוליטית?"

אני מרים את היד, ויודע ששבא שלי יהיה מאוד מרוצה היום אחר-הצהריים, כשאספר לו מה קרה בשיעור לימוד האזרחות. "נו וודאי!" הוא טפח על גבי בחמימות בזמן ששתינו את התה. "כל הכבוד! לישראל יש הרבה מה ללמוד מצרפת. ואתם, הסטודנטים, אתם במיוחד! אתה יודע, ב-1968..." וכמו תמיד, הוא מתחיל עם הסיפור הישן שלו על ההתארגנויות של מאי '68.

אם היה ציון על השתתפות פעילה בשיעור לימוד האזרחות שלנו, פפי היה מתקבל תעודת הצטיינות. הוא קורא את העיתון בעין ביקורתית, הוא הולך להפגנות, ואם ביום שישי, כשאנחנו עושים את ארוחת שישי, שוכחים לכבות את הטלוויזיה לפני תכנית החדשות – הוא מתחיל להתווכח נמרצות עם הכתבים ועם הפוליטיקאים שבאו להתראיין על המסך.

הוא הרבה יותר רגוע כשהוא צופה בערוצים הצרפתיים. אחרי שהוא ביטל את החשבון שלו בחברת הכבלים ("בחיי שהם עוד יצטערו על זה, הישראלים החצופים האלה!"), הוא התקין אנטנה על הגג. מאז אז, הוא צופה ברוגע בתכניות של France2, TV5, וכו'. כשאני מתחיל לדבר איתו בזמן תכנית החדשות הצרפתית, הוא משתיק אותי, ואומר "שש, chéri, הם נותנים עכשיו את התחזית".

"אבל פפי, אני אומר. "אנחנו בישראל, מדוע זה משנה?", והוא מושך בכתפיים, ומגביר את הווליום. מוקדם יותר באותו היום, המורה שלנו ללימוד האזרחות ביקשה מאיתנו לכתוב חיבור בעקבות השאלה: "האם על ישראל להתיר לאזרחיה להצביע אצל הזרים בחו"ל?". "בניגוד לישראל", היא הסבירה, "יש מדינות כמו ארצות-הברית, וצרפת, שמתירות לאזרחים שלהן להצביע בקונסוליות או בתאריך מיוחד".

"תגיד, פפי, פניתי אליו אחרי שהחדשות הסתיימו. למי אתה הולך להצביע בבחירות לנשיאות – להולנד או לסרקוזי? מסך הטלוויזיה בדיוק נכבה. הוא היה כל כך שחור, שהוא שיקף את הצלליות המטושטשות שלנו. "אני?" הוא הסתכל בי, מתפתע, "אבל אני לא צרפתי, chéri".

* * *

הצרפתית שבורה שלי¹

אסף רוט, תלמיד השנה השלישית בתכנית, בשילוב עם לימודי ספרות כללית והשוואתית.

מצרפתית: ז'ולייט סבטו (Savaton) והמחבר.

לפני וממי

בשיעור יוונית עתיקה, באוניברסיטה העברית, המורה אמרה לנו שיש "יוונית אמיתית" – היוונית האטית שהיתה נפוצה באתונה בימי אפלטון, ו"יוונית מזויפת", קויינה, שהתפתחה מאוחר יותר בעולם ההלניסטי. הסוג הכי גרוע ביותר של הקויינה, של היוונית ה"מזויפת" הזאת, היא זו שמופיעה בתרגום של התנ"ך. מחברי "תרגום השבעים" רצו לשמור את המילים הקדושות קרובים למקור ככל שיש, כך שיצאה להם ערבוב מוזר למדי: יוונית בדקדוק עברי – "יוונית בנוסח עברי" אולי – שהומצאה כדי לשאת את דבר ה'.

הצרפתית שלי, גם היא סוג של ערבוב שנוצר על ידי הנסיבות ההיסטוריות של המשפחה שלי, מתעברת אליי באופן תורשתי, אבל רוכשת אותי עצמאית, בבגרותי, בה בעת; היא נטמעה בי באופן טבעי דרך האוויר של הבית של ממי ופפי, ונלמדה בתהליך מסתזף גם כך. הצרפתית שלי מתגלגלת בקלות על השפתיים כמו פטפט פריזאי אמתי, אבל בו בזמן, זו שפה שבורה, מגמגמת, של גוגל טרנסלייט ושל טבלאות הטייה וזמנים, מעוותת על ידי התרגום הפנימי שמתרחש בראש המבולבל שלי – מעברית, מאנגלית, ומאותה צרפתית מטושטשת שצפה בזיכרונות הכי יסודיים, הכי קרובים שלי.

פעם, ביום ההולדת של סבתא שלי, נתתי לה ספר בצרפתית. בעמוד הראשון, כתבתי: "לממי היקרה שלי, החל מהנכד שלך", ולא היתה שם שום שגיאה.

* * *

"באופן כללי, ניכרת שליטה טובה בשפה". זו ההערה שהמורה שלי לצרפתית בסיינס פו סימן על החיבור שלי. אני לא ממש הבנתי. מה זאת אומרת? יכול להיות שהוא לא מבין את הצרפתית שלי כמו שצריך? ההערות שלו, מסומנות באדום על הדף הלבן, גורמות לי לחשוב על מחרוזות הפנינים הכחולות והאדומות שבהן ה-Word מקשט את כל המסמכים שאני כותב בצרפתית על הלפטופ. אדום, כחול, לבן – אני מוצא את המחווה הזאת חמוד מאוד. אלה לא סימנים של טעויות – אלה תכשיטים, אותות כבוד של גיבור שחוזר לביתו אחרי גלות ארוכה. אני לומד את השפה הצרפתית, עכשיו, אבל למעשה, זהו תהליך של היזכרות: היא חוזרת אליי. בשבילי, הצרפתית היא מולדת שאף פעם לא ביקרתי בה, ושאני תמיד בה זר. זו הצרפתית שבורה שלי.

* * *

1 סיפור זה זכה בתחרות הכתיבה שנערכה השנה באוניברסיטת Sciences Po, פריז. תלמידים צרפתיים אינה שפת אמם הוזמנו לשלוח יצירות שנכתבו בהשראת אמרתו של אלבר קאמי: "המולדת שלי היא הצרפתית" ("Ma patrie, c'est la langue française"). הסיפור מובא כאן בתרגום לעברית.

סבא שלי מכיר בעל פה את המילים של ההמנון של האליאנס, אותו הוא שר יחד עם חבריו לספסל הלימודים במרוקו בטקס חלוקת התעודות, פעמיים או שלוש בכל שנה. "כשהמושל הצרפתי היה מגיע, אנחנו התחלנו לשיר את ההמנון הצרפתי" הוא מספר. "הוא היה מצדיע, ומחכה עד שסיימנו לשיר גם את ההמנון האליאנס". כשהוא שר את החלקים שהוא זוכר מתוך ההמנון בקול צרוד ומביט בי בעיניים הכחולות הצלולות שלו, אפשר לשמוע שהוא מתרגש. נראה לי שהוא מתרסן שלא לקום ולהניח את היד על הלב. ברגעים האלה אני שואל את עצמי אם אני לא צריך להצדיע.

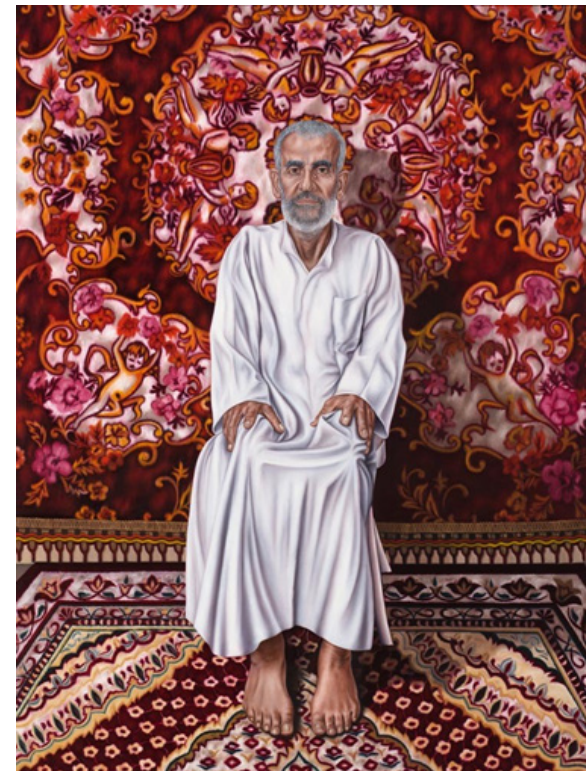
הנה המילים של ההמנון של האליאנס לפי מה שסבא שלי זוכר:

השֵׁלוֹם לְךָ אֶרֶץ צָרֶפֶת
שֶׁמֶמֶד קָמָה לָנוּ יְשׁוּעָה
שֶׁאֵת בּוֹרֵיתֵנוּ הִבְעֵרָת
לְךָ נִשָּׂא שִׁיר אֱהָבָה.

זֶכֶר שְׂמֵד נִצָּר בְּלִבֵּנוּ –
עֶרֶשׁ הַיִּידוּת וְהָאֱחָוָה
וּלְגִבּוֹרֶיךָ קִשְׁרֵנוּ
כְּתָרֵי כְבוֹד וְתִהְיֶה.

חֲבָרִי, לִכְבֵּד מִגִּנֵּינוּ
שֶׁבְטֹבְתָנוּ רוֹצִים
לְאוֹרִם, נִרְאָה שֶׁבְכֻחֵנוּ
לְבַחַר בְּטוֹב, לְהִיּוֹת צוֹדִקִּים.

הִבָּה וְנִשִּׁיר לְחִיָּיד,
אֶת מוֹפֵת שֶׁל כְּבוֹד וְעֶצְמָה
בְּחֵרוֹת נִצְעַד אַחֲרֶיךָ
לְשִׁגְשׁוּג, אֶל הַקְּדָמָה.

[פאטמה אבו רומי, מתוך הסדרה 'נוסע פלסטינה', 2017].

אף אחד לא עוצר למשמע השירה המתוקה שלו.
אף אחד לא מצדיע. הטלוויזיה ממשיכה לזמזם.

* * *

בעברית, אפשר להבין את המונח "שפת אם", כ"השפה של האם". במובן הזה, הצרפתית היא לגמרי שפת אמי. משנולדה במדינה דוברת צרפתית, אמא שלי דיברה צרפתית כל הילדות שלה, עד שהיגרה, יחד עם הוריה ואחיה, ממרוקו לישראל. בגבול, אחרי שהם ירדו מהספינה, האדון מאחורי השולחן שאל את סבא שלי בשמו. "מוריס" הוא ענה. "מה זה 'מוריס'?" שאל האדון הישראלי. "אתה בישראל עכשיו, כאן נושאים שמות עבריים. הנה" הוא הושיט לו תעודת זהות חדשה, בוהקת בכחול בהיר, ועליה היה כתוב: "משה". מיד, בלי לחשוב פעמיים, פפי מוריס קרע את הנייר, ואמר, ברוגע: "ובכן, אדוני, כפי שאמרתי, שמי הוא 'מוריס'." חוששני שנפלה טעות קטנה במה שכתבת. מאיפה באה הגאווה הצרפתי הזאת? באיזו זכות הוא נושאת אותו ככה? בכל מקרה, השם נשאר אותו השם; הקריעה נקראה.

"Cinq fois par semaine", רומן גארי כותב באוטוביוגרפיה שלו, הבטחה עם שחר, "je prenais le tram à un bonhomme nommé Lucien Dielleois-Colc", ¹ "qui m'a enseigné ma langue maternelle". כמוני, גם סבא שלי לא למד את שפת האם שלו מאמו שדיברה ערבית, אלא בבית הספר. אף על פי כן, כשאמא שלי היתה תינוקת, ואני הייתי תא מיקרוסקופי קטן בתוך הבטן שלה, הוא גידל אותה בצרפתית. וכשהוא ספר את הטיפות של התרופה שהוא זילף אל כוס המיץ כי הייתי חולה ונשארתי אצלם, הוא עשה את זה בצרפתית. וכשהוא קילל, אחרי שהוא פספס איזו פניה בכביש, הוא עשה את זה בצרפתית. ובכל פעם שהוא היה מחבק אותי, הוא היה ממלמל מילים בצרפתית שלא הבנתי.

בחיים, יוצא לי להבין לאחרונה, יש כל מיני סוריאליזמים שמתקיימים למרות האבסורד שכרוך בכך. כמו אדם שלא מדבר את שפת האם שלו; כמו צרפתי אמתי שמעולם לא ביקר בצרפת; כמו הנכד שלו, שמתחיל לצעוד בנקודה הרחוקה אלפי קילומטרים במרחב, ועשרות שנים בזמן, אבל הוא עושה את אותה הדרך אל שפת האם שלו.

1 זה התרגום הצרפתי שלי לגרסא העברית של ש.מ. עוגן: "חמש פעמים בשבוע הייתי נוסע אל איש תרומה בשם לוסיאן דיאלוה-קולק שלימד אותי את שפת אמי" (ספריית פועלים-הקיבוץ המאוחד, 1968: עמ' 75).

שלושה סיפורים

רתם קריספיל, תלמיד השנה השנייה בתכנית, בשילוב עם מדעי הקוגניציה.

1

היא ישיבה בראש השולחן הארוך. היה לה משהו לספר.

אז אני רוצה להגיד לכם. אנחנו ישבנו במרפסת של סבא, כן, אני כאן... - היא מצביעה על הכיסא השמאלי מבין שניים העומדים לפנייה - וסבא כאן... - מצביעה על הימני - ואתם יודעים, אני מול הנוף. אבל זה לא רק הנוף למטה, אלא כל השמיים...

אמרה, ומבטה כמו חיפש את הנוף הנשקף ממרפסת דירתו של סבא בקומה החמישית. הנוף שיושבי השולחן כאילו הסתירו מעיניה.

כרמלה היא אחייניתה של סבתי, אשר נפטרה לפני כשלוש שנים מסרטן. הן עלו יחד מעיראק, גדלו יחד בקיבוץ ושכלו כאן יחד משפחה. לכרמלה הספיק כנראה מהארץ, שכן עברה להולנד, התחתנה עם נוצרי ישועי וגידלה שם שלושה בנים.

מעבר לשיחות המזדמנות על פוליטיקה ועל אמונתה באלוהים, קשה למצוא בה עכשיו משהו שמחבר אותה לארץ, חוץ מאתנו. היא כבר בעשור השישי לחייה, אם כי תזזיתיות קלה בתנועותיה והברק בעיניה מסתירים זאת היטב.

ומה שאני עושה זה שאני מסתכלת על העננים, והעננים כאן בארץ פשוט נהדרים, אני אוהבת להסתכל על אחד... - מבטה עלה מעלה בחיפוש אחר עננים בלתי-נראים, עיניה נוצצות לאור נורות פחם הנתלות מהתקרה - ואני רואה כיצד הוא גדל וגדל וגדל, וזה פשוט מדהים.

מקהלה של קטעי משפטים ביעבעה לחלל החדר בעקבות סיפורה, יוצרים יחד קופוניה משפחתית מוחלטת; תוצר נורמטיבי, בסופו של דבר, של סוף-ארוחת-ערב. צחוקם של בני משפחתי התחבא בין ההברות ובפיניות הפה, והאוויר יצא בקושי מתוך הגוף השבע מאוכל טוב.

כרמלה, בהרימה ידיה, הפנתה מעליה הפרעה זו לרצף סיפורה. היא תמיד אוכלת במידתיות בלבד, וכעת לה היתרון - הרי לאנשים שבעים יש פחות כוח להתווכח.

לא לא, אבל באמת, הוא מתחיל קטן, וככל שאני צופה בו הוא גדל וגדל, וזה פשוט נפלא... ממש כמו מעשה תחרה מול העיניים שלי. ואני מראה לסבא שלכם והוא אומר לי...

עינייה, עודן מנצנצות, שוב חלפו מעלינו ועלו מעלה לחפש עננים עשויים תחרה. מבטה הזכיר לי לך, שמביט בפליאה בדבר-מה הנראה לו קסום. מבט המבטא ביטחון, תמימות, בית.

כרמלה הגיעה לארץ לפני כחודשיים על מנת לעזור לסבא. היא תחזור בראשון להולנד, לביתה. עד לא מזמן סבא היה עצמאי, אך גילו המופלג מתחיל לתת אותותיו, ובדידותו - אף יותר.

-והוא אומר לי שאני מדמיינת בכלל, אבל אני הסתכלתי על הענן הזה כבר כמה שעות, כי סבא שלכם אוהב לשבת שם, וזה מה שראיתי.

ולי, מהניצוץ בעיניה, לא ברור היכן הוא בעצם ביתה.

Jean Michael Basquiat's Glenn, 1984

2

שכבנו במיטה, אחרי שגמרנו. היה משהו יפה ברגע הזה, פלסטיני ויהודי. זה לא היה מאוד משמעותי, אבל זה נכח באוויר, אחת מאותן מילים שלא נאמרות אבל קיימות למרות זאת.

הוא היה אחד מאותם אנשים בעלי נרטיב פנימי חזק וכוללני על עצמם ועל חייהם. הוא הגיבור הראשי, בחשיבותו ובאיכותו, וכתוצר לואי אינו אלא חי, לכוד, בתוך ראשו. דיברנו על הקעקועים שלי. לו לא היו.

לכן, הערתו היתה מוזרה:

'יש בעיר העתיקה סטודיו קעקועים, שהוקם הרבה לפני המדינה שלך. הוא שם עוד מהמאה ה-12, ומשתמש בטכניקה עתיקה של קיעקוע, כזו שמשמשים בה במחט בודדת.'

היא נבעה, כמובן, מגאווה. הוא היה גאה מאוד בעברית שלו, כאילו שהשליטה שלו בה הוכיחה את נצחונו על התרבות היהודית. היא נראתה לו שפה ריקנית בניגוד לערבית, שפה שלא יכולה להביע את הדברים והרגעים המהותיים באמת.

מזל חנום

ליהי יעקובי, תלמידת השנה השנייה בתכנית, בשילוב עם לימודי משפטים.

כשמזל חנום הגיעה לבית שבו תישאר לתמיד, היא כבר הייתה אחרי רוב האסונות. רובם אך לא כולם. עד למכת המחץ נותרו עוד כמה שנים. מבוגרת מכדי להיות מהגרת, החלה לנטוע שורשים בעיירה קטנה שגם אני עדיין קוראת לה בית.

כשמזל חנום ילדה את אמא שלי, כבר היו לה חמישה ילדים. להם עדיין היה אבא, ולה עדיין היה בעל. כשאמא שלי הייתה בת חמש, היה לה אח קטן, אבל כבר לא היה לה אב.

השורשים שנטעה מזל חנום העמיקו והלכו, והיא והבית הנצחי בעיירה הקטנה הפכו לעץ עצום, עצום כמעט כמו עץ הזית בחצר הבית הזה, ממנה נשקפים הרי נפתלי. הילדים בגרו וגם הם הקימו את ביתם בעיירה הקטנה. אבל לא כל השבעה נשארו. שניים מהם ארזו את החפצים ועברו לעיר הגדולה, מרחק שלוש שעות נסיעה משם.

בשביל אמא שלי העיירה הקטנה לא הייתה מקום להצמיח שורשים. המפעל שבו עבדה סגר עליה. וגם אהבות גדולות היו נדירות בעיירה, שהייתה קטנה מכדי להכיל. אז היא החליטה לחפש את מזלה בעיר הגדולה.

עם הזמן הסתבר, שאת השורשים שנטעה מזל חנום בבית הנצחי הצליחה אמא שלי לגרור עד העיר הגדולה, וכך יצא שהיינו שתינו קשורות בהם.

מזל חנום עוד הייתה צלולה לחלוטין כשאני כבר הפכתי להיות ילדה גדולה של עיר גדולה, ושמתי לב שהיא קוראת לאמא שלי "גברת תל אביב", כמעט תמיד כדי לעקוץ. אבל היא ידעה בתוכה שגברת תל אביב נטועה בבית הנצחי, המיותם עכשיו, כמו שעץ הזית נטוע בחצר ומשקיף לבדו על הרי נפתלי.

מוקדש לסבתי מזל מור זכרה לברכה, ולכל נשות משפחת מור שממשיכות את דרכה.

[אלהם רוקני, 2011, The flying rug]

רציתי לומר לו משהו על כך. על ההתנשאות, על ה'המדינה שלך'. אבל לא ידעתי בדיוק מה, ומה בעצם אפשר לומר.

אולי משהו על כך שהמדינה שלי, כמו המדינה שלו, אינן קיימות אלא בדמיונם של אלה שחיים על אדמה זו. האין זו אלא אותה מדינה, והאהבה אליה, אותה אהבה?

אבל כיצד אוכל בכלל לבטא את כאבו של סבי, שהביאו לכאן, וכיצד הוא יבטא את כאבו של סבו, שנלקח ממנו הכאן? אז לא אמרתי.

הוא נרתע ממבטי, כאשר הגיע ממקום אמיתי וחשוף, וממגע עדין. הוא אמר שאינטימיות וקרבה תמיד הרגישו לו לא טבעיות, וגרמו לו לחוש לא בנוח. לי היה נידמה שהוא חש שהן פשוט אינן מגיעות לו. אך בגבו אליי, אצבעותיי יכלו לנוע לאורך גבו וללחוש לו מעט מילות חיבה.

3

תכתוב גם עליי סיפור הגירה, הוא אמר לי. תכתוב על הקושי של העולים להתחבר, להרגיש בבית. התחושה שלהם שהם אינם כאן ואינם שם. זה חשוב.

ונראה שבאמת זה חשוב לו מאוד. דיברנו הרבה על הקושי להגיע ולחיות במקום בו לא גדלת. לפספס רפרנסים, להרגיש תמיד אאוטסיידר, תמיד לא שייך, תמיד לא בנוח. לדמיין מקום ספק קיים-ספק לא, בו אם היה נשאר, כל התחושות האלה לא היו: הבית היה יציב, והשייכות היתה מובטחת.

אך אני לא בטוח שזה תיאור נכון עבורו. האם לא היה חש אאוטסיידר, אם לא היה עולה? האם חסינותו לקור נובעת מהיותו מוסקבאי, או מהיותו ירושלמי?

כשאני מביט בו, אני רואה-לא רואה את אותו מקום אחר בדברים הקטנים, החיצוניים בו: בצליל האות רי"ש, בזיכרונות משפחתיים, בשירים רגועים ברוסית בערב, בעוד אני בוחה בכוכבים. אבל אני לא רואה את המקום הזה בפנימיותו, במהותו.

לפעמים אני מרגיש שקשה לדעת את מקורן של תחושות כאלו – קושי, שוני, אף זהות. קיומן ומהותן בעצמי מרגיש לי כאילו נקבע מראש, והניסיון להעניק להן תוכן, משמעות וסיבה מגיע רק בדיעבד. ואולי, כפי שאני אנסה להסביר את עצמיותי בתור אוסף החלטות, אירועים, שינויים, וככל הנראה אטעה בקשר בינן לבין המציאות – אולי כך גם הוא? ואולי אותן תחושות בעצם אינן כה קבועות?

אבל אם כך, מה היא בעצם תחושת ההגירה? מה זה – להיות מהגר? האם פירוש החיפוש אחר בית? אחר ביטחון? אחר שייכות?

אם זה כך, למרות שהוא לא היה מסכים, נדמה כי במובנים מסוימים גם אני מהגר.

השתקפויות מן הגולה

רועי עופר זיו, תלמיד השנה השלישית בתכנית, בשילוב עם לימודי היסטוריה.

אדוארד כותב שאף אחד לא רוצה להיות מהגר. ושאין דרך חזרה. הרבה נכתב על הגירה, אבל כל החיבורים מסכימים – אני כבר לא, אולי ילדי. האם אפשר להתנסות בה בלי להתחייב? יותר משנתיים נמצאתי בחו"ל, ואף פעם לא היגרתי. תמיד הייתה לי אהובה בארץ. ואם לא אהובה, גת ושביל וקרחת קטנה בחורשה שליד הבית. קרחת שאני מכיר בה כל גדם, מייחל שהאורניים הקנרים המאכלסים אותה יסיימו את שליחותם הציונית ויפנו את מקומם לאלונים ולקיסוסים שלנו. והרבה פעמים חלמתי על הגירה. סידני נראתה לי מספיק רחוקה, מספיק לא רלוונטית כדי שאוכל לדמיין בה חיים. כאילו שם אוכל לשכוח את האלונים המצויים שאצלנו אף פעם לא מחליטים אם הם עץ או שיח, ואת האלה האטלנטית בחרבה צורה עם הפירות הסגולים, שמתה לפני שלושה קיצים על שרידי האלמוגים של ים תטיס הקדום. ייתכן שחמש דקות מהבית של אמא שלי אפשר למצוא את המקום היחיד בעולם שבו אלה אטלנטית מתה על שרידי שונית מתקופת המיוקן. ממש שונית, כי רמת אבישור הייתה קו החוף עצמו. האם אי פעם אדע גם בגולה טוב כל כך על איזו קדושה אני דורך ובצל מה אני יושב?

ובברלין בינתיים אני מגלה בכל קפה מחדש שהוא לא טעים. או שהסויה עם וניל, או שהקפה חלש, ואפילו הטסט-צ'ויס האיטלקי שהבאתי מהארץ נהיה חמוץ במקום מר. והרי יש לי תיאוריה, שהקפה אצלם זה עניין של הכאה על חטא. בכל דור ודור עליהם לזכור שהמיטו שואה על עם אחר, ולשתות נוזל דהוי חסר חיים. אני בכלל מהעם הזה ועדיין אסור לי לשתות פה קפה נכון. כזה שימלא בי את החלל וגם אם כבר מזמן לא משפיע על הראש, יעניק מעט תחושה ביתית. ותמיד הפנטזיה הזאת של למצוא נחת, כי אני במקום אחר, ויכול לכתוב וזרם התודעה המקוטע שלי יצטבר ומסה קריטית של רגשות תגיה אל הדף מהמרכז הזה של הבטן, היכן שמרגישים את המשקה החם זולג. ובכל פעם האכזבה. כי הטלפון חזק מרוחו של האדם, ובוודאי מרוחי שלי. ו"הארץ", והבחירות, ובעצם כל מה שאי אפשר לשכוח אבל גם לא חופשי פה להרגיש. אחרי הבחירות הקודמות נסעתי לטיול של עשרה חודשים. רבע מהעם הצביע ביבי. אני זוכר שהייתי עושה אנ-דנ-דינו באוטובוס בחיפה, מיינימום אני מקארתי והם מרגלים קומוניסטים שעלי לחשוף. וגם הייתה לי התחייבות בצבא. אם ליברמן שר ביטחון - אני עוזב. אני מבקש אישור יציאה מהארץ ולא חוזר. עכשיו הוא דווקא נראה כמו אפשרות נינוחה, כזו שלא תהפוך לי את הבטן כשאני מתעורר מצלצול השעון.

לפני השינה אני חולם בגרמנית. כלומר כשאני כבר נרדם אני חולם בעברית. בשינה העמוקה הזאת מכרים רחוקים שבארץ נראים לי חסרי חשיבות מיוחדת הופכים לפסגת כל שאיפותיי. אני רודף אחריהם, רק שלא ירוצו מהר מדי, חייב לגעת בהם ובהבעותיהם. אבל רגע לפני השינה, יש לי חלומות בגרמנית. יותר נכון, רגע לפני השינה, מתנסחות מולי מילים בגרמנית. לימבו של כתמים בצבעי סגול וכתום, קצת דומים למלאכים שאפשר לראות כשעוצמים את העיניים ולוחצים עליהן חזק.

N דקלינציון ופוצן פריהיט ומוגליחקיט מתמזגות עם תודעה מתנמנמת, אותיות עפות באוויר. בכלל לפניים הייתי קם מוקדם ובשמחה, אך נדמה שפה העברית ממסמרת אותי חזק אל המזרן. אני אוהב את העיר ואוהב את פעימות הלב המתעורר בבוקר סגרירי אל רצפת הדק החומה, נעימה מההסקה המרכזית, אבל נראה שהגוף מתעקש על שפה מוכרת. מעייפת אותו ההתמודדות עם נזיפות ברכבת, ומוצרים משונים בסופר, וחברים בני תשע-עשרה, ועוד פרח שמזכיר קצת נץ-חלב אבל יש לו רק שלושה עלי כותרת.

אני עולה על מטוס משונפלד. האם אני יכול להגיד שאני טס לחו"ל? והרי סיציליה דומה הרבה יותר לבית מאשר ארץ זו, רוח קדים קרה לה. אני חוזר ועולה על טיסה אחרת, ואת השדה אני מכיר כבר טוב יותר מאת בן-גוריון. מסביר לבודק של אלעל היכן השירותים וקונה את אותה פחית בירה פושרת ששתיתי בכל נסיעה.

[עאסם אבו שקרה, צבר, 1988]

אני נוחת ומגיע. בארבע בבוקר נחלאות נראית כל כך נקייה ושקטה ומוכרת. אני נעצר מוחץ למרציפן והמחשבות מפמפמות- עכשיו גם נסעתי לחו"ל! ואיך מרגיש פלסטיני שחוזר מברלין לרמאללה? הוא חוזר לביקור? הוא חוזר הביתה? הוא חוזר להצביע? אני לא חוזר להצביע. אני חוזר כי יש לי אהובה בארץ. כי אם לא הייתה לי אהובה, היה מקנן בי הספק אם לחזור. כי אם לא הייתה אהובה, ועץ, הייתי משתמש בפועל מבקר, וזה כבר מפחיד מדי ואפילו השרירים של הירכיים מתכווצים.

וכל הזמן חוזרת אלי המחשבה שהייתי בכלל אמור להיוולד פה. כלומר, כנראה כמה מאות קילומטרים מזרחה. ואם המדע היום טוען שגנים חשובים מסביבה, אז איך יכול להיות שהקור הזה חודר לעצמות? העיניים שלי בהירות, אני מבטיח. ובארץ אני לובש משקפיים שחורות רק כי השמש אוריינטלית. אז איך קרה שאחרי שלושה דורות בלבד אני כבר לא מסוגל לסבול נימוסין? ומדוע עם כל הקידמה, והמחזור בחמישה פחים שונים, והרכבות שבזמן, והפתיחות לפירסינג גומות, הברלינאים סקסיסטיים לא פחות מהתל אביבים? אני לא יודע אם אדוארד צדק. אני קצת רוצה להיות מהגר. כלומר, להניח את העבר בצד ולהתנהג כאילו אין ברירה אלא להפוך לגרמני. להגיד שלי זה יהיה קשה ואנשך שפתיים בשביל הנכדים. אבל אני עדיין זוכר את המפה של מערת המסתור של חרבת תנים ליד נחושה טוב יותר מאת מפת המטרו של העיר. אני מנסה להתנסות בלי להתחייב. אני לא חושב שאני מצליח.¹

1 הקטע נכתב בהשראת Reflections on Exile מאת אדוארד סעיד.

מיץ תפוזים

רוני קפקא, תלמידת השנה השנייה בתכנית, בשילוב עם לימודי ספרות כללית והשוואתית.

כשהיה בן עשרים ואחת פגש את אהבתו הראשונה. היו לה שיער שחור שבקושי נגע בכתפיה, סנטר עגול שצחק אליו מתחת לשפתיים חיוניות ודקות, שדיים עגולים וקטנים ונטייה מגונה להשמיע שירי סבנטיז במשרד. היא היתה הדבר היפה (והענוג, והמצחיק) ביותר שראה מעודו, והוא הביא לה כל בוקר קפה בכוס נייר שעקץ ממכונת הקפה במשרד של הסא"ל עד שהסכימה לצאת איתו. טעם הקפה שהצמיד לה בחיזוריו הפך עבורו לייך, והשעות הארוכות במשרד נמלאו אור. שנה וחודשיים היו ביחד, וכשעזבה את שמש מישור החוף לטובת קור אבנים ירושלמיות לא יכול היה לשאת את הצינה ועבר לבאר שבע, שלא יצטרך לראות כל יום את מגדלי הקריה בהם פרחו ונבלו אהבתו כמו בר פופ-אפ תל אביבי.

מדי פעם היה מדמה לעצמו, והוא מביט במישורי עיר הבה"דים, שהנה הגיעה; כל פעם היתה זו טירונות חדשה, והוא הזכיר לעצמו במורת רוח שמש"קיות לא עושות מילואים. אך קו הירך מבעד למכנס המוצר לא נתן לו מנוח, והוא החליט לעקור למקום בו לא חלות פקודות השילוב הראוי, והיות שלבית הוריו לא אבה לחזור, ארז חפציו המעטים ודרכו האירופי ונסע לברלין.

בעיר הגדולה והקרה שוב לא היה צריך לסבול מלילות ריקים. הכסף שחסך כקצין אפשר לו לבלות בלילות ולישון רוב היום, ומדי פעם לעלעל בהצעות עבודה בחברות סטארט-אפ. הימים חלפו, עד שיום אחד ראה באינסטגרם את תמונתה ליד הרייכסטאג, ומרוב תדהמה גמע במהירות את כל ספל הקפה הרווח בלי לשים לב עד כמה נכוותה לשונו.

חמוש בצעיף ומעיל יצא לתור את הרחובות. ימים רבים הלך, לבו מפרפר לכל מילת עברית בדרך, לכל קווצת שיער שחור. וגם אחרי שחזרה לארץ לא ויתר והמשיך לחפש אחריה, והיות שלא מצא וכבר היה דצמבר היה מסתפק בנשים אחרות, צרפתיות בקארה כהה, גרמניות ששפתותיהן דקות וסנטרן מעוגל, ישראליות שחיתוך דיבורן היה מנחם. וכך היה מתאהב עשר פעמים ביום ולבו נשבר אחת-עשרה פעמים, כמו הנר הנוסף בעוגה לשנה הבאה.

בתחילה היו חנו ועוז לבו מספיקים לו, אולם ככל שחלף הזמן נשחקו משפטי הפתיחה שבפיו והיו לאגוזים בין שיניים מרקבות של איש זקן, מלמוליו הפכו רגשיים מדי ועיניו בולטות, עפעפיהן נפוחים ומאדימים מחוסר שינה. הנשים הפנו לו את גופן, והוא היה מוצא את עצמו על ספסל אקראי בקרויצברג, מסתכל בבלבול בכניסה למועדון, רק עיניו נעות כה וכה והלב מאחוריהן גועה בכמיהה.

באחד הערבים האלה פגש בקנדיית קצוצת שיער. חזותו העייפה וחיזוריו המגומגמים הזכירו לה את אהובה לשעבר, שהיו לו בעיות שינה ותמיד סבל מפצעים תחת זיפי זקנו, ובכל זאת אהבה אותו משום שהיה מאהב נדיב והצחיק אותה בלילות לפני שנרדמה. היא זיהתה בעיניו את אותו זיק נואשות שהדהד את

[אלכס קרמר, ערום]

שלה, והיתה בכך נחמה. הם שכבו באותו לילה, אווזים זה בזו כבקרש ספינה טובעת, והדבר היה בעיניהם כמים, מרווה ותפל באותה המידה.

הם נפרדו בבוקר במבוכה. באותה מבוכה פתאומית חזר כעבור כמה ימים לבית הוריו שבהוד-השרון ושאל את חבריו לקבוצות הוואטסאפ אם הם מכירים מישהו שמחפש מישהו, או לפחות חדר בדירת שותפים בתל אביב, ומרוב מבוכה התחיל לעבוד באמת ואפילו לצאת עם מישהי שעורה שחום ושיערה מתולתל וטעמה לא מים אלא מיץ תפוזים, חמצמץ וחי.

אלבום תמונות

"ככה בפשטות, על גבי אריזה ישנה,
כל מה שהיה הכי חשוב לה, תמצית חייה"

[ציבי נבע, כאפייה, 1998]

שפתה של סַפְתָּא רחל

שירה פתאל, תלמידת השנה הראשונה בתכנית, בשילוב עם לימודי פיזיקה.

ככל שאני זוכרת, סבתא שלי לא חגגה יום הולדת אף פעם. סבתא עלתה לארץ ממרוקו, את תאריך הלידה שלה היא לא זכרה והוא גם לא רשום בשום מקום. רק שנה ידענו.

אבל – אלינו תמיד הייתה מתקשרת בשבוע של יום ההולדת, כמה ימים לפני התאריך, ואז שוב יום לפני ואז באותו היום. כאילו הייתה רוצה לומר שגם אם תשכח – זה רק כי דעתה הייתה מוסחת; ובאמת – לא הייתה שוכחת. רק כשאיבדה את צלילתה הפסיקה להתקשר.

אני זוכרת כשנפטרה, מצאנו בביתה קרטון, שנחתך מאריזת ופלים ישנה ועליו, כתובים בכתב יד, כל תאריכי הלידה של ילדיה ונכדיה לצד מספרי טלפון חשובים. ככה בפשטות, על גבי אריזה ישנה, כל מה שהיה הכי חשוב לה, תמצית חייה.

* * *

סבתא שלי הייתה אומרת "שהמרוקאים הביאו צבע לעולם", אבל אני לא בטוחה שילדיה הרגישו כך. הם לא דיברו על מרוקו ובקושי הכירו את השפה ואת התרבות. חלקם עלו ארצה וחלקם נולדו פה. סבתא עצמה עלתה לארץ בעודה בהיריון, כמעט עמדה ללדת.

סבתא שלי דיברה ערבית, עברית וצרפתית. הכל במשפט אחד ועם מבטא אחד שמסגיר מניין באה. אמא תמיד הבינה את מה שאמרה, גם כשהייתה מערבבת בין השפות מהר-מהר ובלי הפסקות. אני הבנתי חלקים. כשהייתי קטנה, לפעמים תיקנתי את סבתא בעברית. היא לא כעסה ופעם אפילו שאלה אם ארצה ללמד אותה. לפעמים גם הייתי אוהבת לשאול אותה למה היא מתכוונת במילה הזאת במרוקאית, אבל היא לא כל כך הסבירה. כשגדלתי הפסקתי לתקן וגם הפסקתי לשאול.

* * *

לזכרה של סבתא רחל.

סבתא שלי אף פעם לא שאלה מה אני לומדת, או כמה קיבלתי במבחן. "אכלת?", "מתי תבואי?", ו"אל תפתחי דלת לאף אחד" – שאלות ומשפטים פשוטים, שיחות חולין. ואני הבנתי, עוד כילדה, שהיא לא שואלת, לא כי איננה מתעניינת, אלא כי עבודה דברים אחרים, כמו זה שאני הבת של הבת שלה, חשובים יותר. כילדה הבנתי את זה בליבי, והיום אני יודעת לתת לזה שם. לפעמים אהבה לא צריכה להיאמר, מרגישים אותה. בעיניים, בכפות הידיים שעונדות צמיד כסף וזהב ובמילים פשוטות. כשהייתה שואלת כל מיני שאלות, כמו "למה רזית ככה?" ו"למה לא אכלת?", ו"אין לך חבר?", ו"איך יכול להיות שאין?" – הייתה מתכוונת לשאול מה נשמע, ולומר שהיא דואגת ואוהבת.

לפעמים אני נזכרת, כשאיבדה את צלילתה ולא זיהתה עוד מי אני, רק הייתה מסתכלת, מושיטה לי את ידה, מכווצת את שפתיה ומסמנת שאעזור לה לקום. ופעם אחת אמרה לאמי: "מי זאת? היא דומה לי" כמה קרובה הרגשתי אליה אז.

משם לכאן: סיפור עלייה בארבע תמונות

אביאל אסטנובסקי, תלמיד השנה השלישית
בתכנית, בשילוב עם לימודי מזרח תיכון

מה רואים:

כלי חרס למיניהם הם מאפיין טיפוסי של כל בית רוסי. לרבים יש ארון של כלים כאלו, רובם לקישוט בלבד. אלו הם כמה מהכלים שההורים שלי שמרו.

מה לא רואים:

כלי אחד הושכב על צידו, משום שיש בתחתית סימנים של דבק. אלו שאריות של מכשירי ההאזנה שהיו מודבקים לכלים האלו בבית הוריי בטשקנט, אוזבקיסטן. הקג"ב הסובייטי עקב באדיקות אחרי אבא שלי במשך שנים רבות, כיוון שהיה פעיל ציוני בניגוד לחוק. הוא ארגן פעילויות תרבותיות, הבריח ספרים, ובעיקר לימד עברית. לאחר שהתחתן עם אמי, גם היא הצטרפה לעסק. יום אחד, כשהייתה הצפה מניילת מים בביתם, אמא שלי רצה אל השכן שגר תחתיהם כדי להתנצל ולומר שהמים עשויים לחדור מטה אליו. ברוב לחץ היא התפרצה מעט מעבר למפתן דלתו, והבחינה במכשור אלקטרוני רב שהיה בדירה. בהמשך, הכלים שבתמונה נעלמו לפתע, וחזרו במדויק למקומם לאחר יום. חיים בצל "האח הגדול", או שכן חייכני למדי.

מה רואים:

סבתא, בסלון. הפעם היא גם רוקדת.

מה לא רואים:

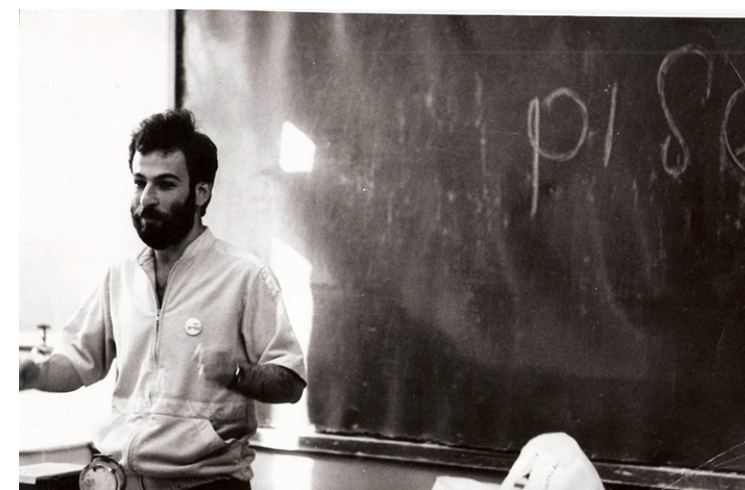
סטיגמת ה"סבתא בסלון" אינה תלושה מהמציאות כלל. בבתים רבים של עולי ברית המועצות אכן גרו זקני המשפחה. המנהג קשור בעיקר לערכים משפחתיים ונורמות חברתיות, שכן לא היה מקובל לשלוח מבוגרים לבתי אבות לעת זקנה, אלא להישאר בקרבתם ולטפל בהם. לצד הערכים, יש לומר שגם לא היו בנמצא הרבה בתי אבות בברית המועצות. גם אני גדלתי עם סבתא בבית, סבתא ריטה ז"ל, שהייתה אוספת אותי בכל יום מהגן, מכינה לי ארוחות צהריים דשנות, וקוראת לי ספרים במשך שעות. אבל בכל פעם שאני שומע את צירוף המילים "סבתא בסלון" אני חושב דווקא על הסבתא השניה שלי, סבתא סופה, זו שבתמונה – הרוקדת, הפעילה, המזגגת בין הלפטופ שלה לאייפד ולאייפון, כשהיא יושבת בסלון שלה (שבבית שלה, הרחק מכל סלון אחר...) ועוקבת אחריי באדיקות בפייסבוק.

מה רואים:

אבא שלי במהלך שיעור עברית, מלמד בבית הספר שהקים ליהודים בטשקנט. בית הספר היה שיא פועלו בתחום הכשרת עלייה ציונית.

מה לא רואים:

למעשה, מרבית העלייה מברה"מ לא הייתה ציונית. מתוך מיליון העולים, הרוב בחרו להגיע לישראל כדי לשפר את איכות חייהם, ולהיחלץ מן האימפריה הקומוניסטית הקורסת. יהודים רבים גם היגרו למדינות אחרות, ובעיקרן ארצות הברית, קנדה, וגרמניה. למרות זאת, היו לא מעט פעילים ציוניים מאוד אקטיביים ואמיצים, שהתנגדו לממשל הסובייטי ובתמורה זכו לרדיפה קשה מצד הקג"ב. גם אבא שלי התמודד במהלך חייו עם מעצרים, איומים והתנכלויות. האנטישמיות והרדיפה בריגה, עיר הולדתו, היו בוטות ואלים מאוד, אך כשעבר לטשקנט לאחר נישואיו לאמי – מרחב הפעולה והביטחון השתפרו בצורה ניכרת. ככלל, טשקנט מעולם לא הייתה עיר אנטישמית, ככל הנראה בזכות מגוון התרבויות האדיר ששרר בה.

מה רואים:

אמי, אבי ואחותי, באחת התמונות הראשונות של המשפחה שלי אחרי שעלתה לארץ. בריקע – רכב צבאי וקקטוסים.

מה לא רואים:

הדגל הזה היה החלום הגדול של המשפחה שלי, כך גם של עולים רבים אחרים. אלא שכדי להגיע אל הארץ המיוחלת ולהתמקם בין הכלים הצבאיים לקקטוסים – היה עליהם לוותר על הכל. הרכוש והממון שהוכרחו להשאיר מאחור היו אבידה משמעותית, אבל כל אבידה חומרית מתגמדת לעומת אובדן הסטטוס החברתי, השפה, ובמקרים רבים – גם הכבוד. עליית ברית המועצות היא עליה שהיה לה הרבה מאוד מה לאבד, ובהגיעם לארץ ללא דבר בכיסים – נאלצו העולם להמציא את עצמם מחדש. בעיניי, זו תמונה סמלית ביותר, שכן היא מאפשרת להבחין ולו במעט בעומקו של סיפור העלייה. המציאות הקשה של הרכב הצבאי והקקטוסים – היא למעשה המציאות המיוחלת מכל, פסגת החלומות: מציאות שמתנוסס מעליה דגל כחול ולבן.

בורשט ועם הארץ אביאל אסטנובסקי

נובי גוד, חג כל כך יפה שבכל פעם מחדש דורש הצדקות והסברים בישראל. כמו בכל שנה, גם הפעם ה-31 לדצמבר הביא איתו את המאבק השנתי המוכר לזכויות הוודקה. גם השנה שאלתי איך יתכן ששוב, כמו תמיד, אני מוצא את עצמי מסביר שהנובי גוד איננו דתי, שזהו חג נטול כל פולחן נוצרי, ושהחג אינו חותר תחת אפה הארוך של הציונות. וכמו כל שנה, גם הפעם עשיתי את הטעות שזה עתה נעשתה והשתמשתי בדימויים – איך לומר – לא מאוד פוליטיקלי-קורקט, עוררתי רגשות קיפוח ושדים בחאקי וסנדלי שורש, ומכל המהומה והעלבונות – שוב, כרגיל, די כשלתי. ליתר דיוק, לא הצלחתי להסביר שלקיים מנהג של "רוסים" זה בעצם מאוד ישראלי. "נובי-גוד-ישראלי", אוקסימורון מהסוג שאני אוהב. בשלב זה, כשהגבה שלכם עוד מורמת, אני מבקש להניח לרגע לחג האומלל לנפשו, לעשות זום-אאוט, ולדבר קצת על "הרוסים" בישראל.

"הרוסים", כתבתי במרכאות, ולא במקרה. "הרוסים" הם כל מיליון העולים שהגיעו במה שזכה לכינוי "העלייה הגדולה מברית-המועצות" בשנות ה-90. חלקם עם פסנתר, חלקם עם כינור, חלקם רק מורים למתמטיקה רחמנא לצלן, אבל כולם הביאו איתם איזו סבתא להניח בסלון. מה שמעניין, ומה שמצדיק את המרכאות שסביב "הרוסים", הוא לא רק שאנחנו בכלל לא רוסים, אלא שאין בישראל 2019 הכללה אתנית גסה יותר מן ההגדרה הכוללת של כל עולי ברית-המועצות כ"רוסים". כולנו יודעים היכן נמצאות מרקש, עדן וחלב, כולנו קוראים למרוקאים עצבנים, לפולניות חמוצות ולעיראקים שעירים. אבל כמה יודעים היכן טשקנט, אודסה או מינסק? ואיך לעזאזל קרה שיהודי הקווקז ויהודי ריגה נכללים תחת הגדרה אחת, של עם ממדינה אחרת בכלל – "רוסים"? רגע לפני שנקרא למרינה מקסימיליאן "רוסיה", אני מציע לראות אך לרגע את מאיה בוסקילה כזמרת

"ערביה". לא בדיוק עובד? ובכן, זה בדיוק מה שנעשה ל"רוסים": רידוד תרבותי, שיוך הזהות כולה לשפת הדיבור.

ולמען הסר ספק, ודאי שאין כל בעיה בהיות רוסיה או ערביה – זה פשוט לא מספיק נכון. זה גס מדי כשמדובר בזהות. כשקוראים לאדם מאוקראינה "רוסי", מצמצמים אותו, מפשיטים אותו הן מהאוקראיניות שלו, הן מהיהדות-האוקראינית שלו. אומרים לו: "אתה רק רוסי", מדבר רוסית, השפה של האלו, שלא יודעים לדבר עברית כמו שצריך, אז עוזב אותך מ"אוקראיני" עכשיו, חראשו!

ועוד רגע מאוד לא פוליטיקלי קורקט, ברשותכם (ספסביה).

אי אפשר לדבר על החברה הישראלית מבלי לדבר על "השד העדתי". כמו הכאה על חטא, אנחנו נותנים לשד הזה לשוטט ולהשתולל בינינו, לחרב את כל מה שעומד בדרכו, כמו שור פצוע שמבקש לבטא את זעמו. כל נזק שיעשה השד – יוצדק, משום שלאחר שנים של שתיקה והשתקה, בעיני רבים הצדק מחייב לתת מקום לפורקן הזעם. אין בכוונתי להכחיש או להקטין את העוול שנעשה כלפי המזרחים¹ ותרבותיהם השונות, או לזלזל במאמץ האדיר והממושך שנדרש לשינוי הסטטוס החברתי, לפריצת המחסומים ושברית הסטיגמות. אני גם לא מתייחס למאבק החברתי של המזרחים כמקשה אחת אחידה, וכל נימה של רידוד שמשתמעת מדבריי היא תולדה של יכולת ניסוח מוגבלת. הביקורת שלי מופנית כלפי השימוש בקיפוח כקלף וכלפי חינוך דורות צעירים תחת תודעת קורבן (וגם כלפי "ערס-פואטיקה", בוז'י מוי, שאני באופן אישי לא מוצא בה טיפת חן).

וזה הרגע גם להבהיר במלוא הכנות שאני לא כועס, ואפילו לא רואה זכות לכעוס. אני באמת

חושב שהמדינה הפיקה לקחים, ועם השנים היא שיפרה את יכולות הקליטה בצורה משמעותית. אבל דווקא כ"רוסי", אני לא יכול עוד לשמוע את הטענות הקנטרניות שנוגעות לקיפוח מזרחים בישראל (ורואים? הבטחתי לעצבן). כן, בעיניי זו קנטרנות, זה טיפוח של תודעת קורבן, זה מבאי יותר נזק מתועלת. ברור שמותר להתלונן, אבל אותי לימדו שלא כדאי. אני אסביר.

תראו, אני לא צריך לספר לכם ששבא שלי (מהנדס רכבות) ניקה רחובות כשהוא הגיע לארץ, שאמא שלי (מנצחת מקהלות) שטפה חדרי מדרגות, ושאבא שלי (מהנדס מכונות) עבד במפעל, כדי שתצקצקו בלשונכם, נכון? אבל זה בדיוק העניין, פה קבור הציבורשקה, כי לא הייתי רוצה שתצקצקו. אני גם לא חושב שזה סיפור עצוב בצורה יוצאת דופן, כי זהו הסיפור של מיליוני עולים ומיליוני מהגרים ברחבי העולם. ככה זה בדרך כלל, כשאתה מחליף מדינה, ובמיוחד כשאתה עולה – אתה

מגיע בלי כלום ומתחיל שוב מאפס. אבל הפעם – אתה מתחיל במקום שרצית להגיע אליו. האם זה צודק? האם זה הוגן? התשובה לא מעניינת כרגע, כי את ההיסטוריה אי אפשר לשנות, ולכן אני מציע להפסיק לשאול את השאלות האלו בכל יום מחדש.

היה. נגמר. במקום להזכיר שוב ושוב ולבקש חיזוק מבחוץ – אפשר גם לשנס מותניים, להישיר מבט אל המציאות ולקרוע את התחת. אותי לימדו מגיל קטן שהחיים קשים, ושצריך להתאמץ כדי להשיג משהו בחיים. אם רק בשם הצדק נתקומם על "הגמוניה אשכנזית" בשטרות הכסף, לכל הפחות נחמיץ כמה שירים מוצלחים של לאה גולדברג, אבל לבטח לא נביא כל בשורה תרבותית. אולי נביא חמלה, אולי אף קורט צדק, אבל האם בחמלה וצדק אנחנו מסתפקים כצידה לילדינו? אני לא יודע מה אתם מתכננים, אבל אני, כדי לצייד את ילדי, אושיב אותם מול הפסנתר (ובהתחלה גם אכריח, כי ככה "רוסים"),

[זויה צ'צ'קסקי, עברית מזוינת, 2012]

1 כאן אני בכוונה לא משתמש במרכאות. בעיניי ההגדרה "מזרחים", כמו גם "אשכנזים", אינה מבקשת לבטל ולטשטש את שלל התרבויות שכלולות בה.

[זויה צ'דקסקי, פוטש, 2012]

פוך שלא רואה את פו-הדוב שלכם ממטר, הבאנו את אלכס אברבוך שהתגאיתם בו ואז השלכתם מושפל למעגל האבטלה. אז כן, מה לעשות - אנחנו מתנשאים. ברור שאני מצייר תמונה שטחית, אבל גם ברור שהיה ועוד יש לנו הרבה מאוד במה להתגאות. ואם "כל הרוסיות זונות" ו"כל הרוסים שיכורים", אם לצד "קאק דילה" ו"חראשו" אימצתם דווקא את כל הקללות מרוסית, אם אתם ממשיכים לחפש סבתות בסלונים ולקרוא למטרישקה האומללה "בבושקה" - אז בסדר, אין בעיה, אנחנו ניקח אקורדיון (גרמושקה) ובקבוק וודקה, נעלה על הגג, נדליק סיגריה של פרלמנט ונתנשא קצת מלמעלה.

לפני סיום, זו לא הוצאת קיטור. באמת שלא. זו פשוט דרכי האינפנטילית לומר דבר מאוד ידידותי: תתעניינו. כבר 29 שנים שהעלייה מברית-המועצות היא חלק עצום וחשוב מהחברה הישראלית, ועדיין מרבית האנשים מסתפקים ב"בבושקה". מסתפקים בלא להבין מה זה נובי גוד. מסתפקים בלא לדעת בעצם כלום על יותר ממיליון יהודים מעדות שונות שהגיעו מרוסיה, לטביה, ליטא, אסטוניה, בלארוס, אוקראינה, מולדובה, גאורגיה, ארמניה, אזרבייג'ן, קזחסטן, אוזבקיסטן, טורקמניסטן, קירגיזסטן וטג'יקיסטן. "רוסים" שאלה.

אבדוק שעשו שיעורים במתמטיקה, ואם הם לא יקראו פושקין, רחל וסנט-אכזיפרי - הם לא יצאו מהבית. בין כל פיתולי המילים, ואולי קצת ברכיבה על גבן של עדות אחרות, אני מנסה להדגיש דבר די פשוט: "הרוסים" מעולם לא התלוננו. לא פגשתם מעולם רוסי שצבר את כוחו מכך שלקחו לו, קיפחו אותו, או העליבו אותו. למרות שבעידן שלנו הכוח גדול ביותר טמון בלהיות קורבן, "הרוסים" עוד נאחזים באורך פלא במה שיש להם - ולא במה שנלקח. נכון, סל הקליטה בשנות ה-90 היה שונה לחלוטין מבעליות הקודמות. נכון, אשדוד וחדרה הן לא מעברות. אבל בחיי שהיה על מה להתלונן, ועוד איך. זו פשוט לא המנטליות. מובן שבגישה ה"סובייטית" הזו יש טוב וגם לא מעט רע, אבל בעיניי - זו גישה שגידלה דור חזק יותר. או. חיכיתם לה, והנה היא החלה לבצבץ. אי אפשר בלעדיה, היא הרי טבועה בנו, היא הרי זורמת לנו, "הרוסים", בורידים: ההתנשאות. למען האמת, זה די ברור - אנחנו באמת קצת מתנשאים. כשהגענו מברית-המועצות (אמנם נולדתי בארץ אבל זרמו רגע) הבאנו איתנו פסנתרים, הבאנו רופאים, הבאנו מהנדסים. הבאנו איתנו נשים חזקות, הבאנו מתמטיקה, הבאנו ספורט. הבאנו לכאן, למדינת ישראל הבינונית והמתפתחת של שנות ה-90, את מה שכאן עוד בכלל לא העזו לחלוט. הבאנו שפה עשירה (ושמרנו עליה), הבאנו את ויני-

כתיבה מסאית ואקדמית

"כמו בחיים, גם כאן, תחושת ההימצאות
במקום זר נוכחת תמיד"

[ציבי נבע, כאפיה 29, 1990]

סדקים, הדרה ושנאת זרים: שיבולת של דוריס סלסדו

ד"ר גל ונטורה, מרצה בכירה בחוג לתולדות האמנות ובתכנית אמירים וחברת סגל במחלקה להיסטוריה ותיאוריה בבצלאל.

בטייט, שטען כי היצירה מהווה "פוטנציאל לפציעות גפיים משמעותיות", וכי בחלקים מסוימים, ילד קטן אף עלול להיבלע כל כולו בסדק העמוק.³

ב-9 באוקטובר 2007 נפתחה בחלל הכניסה העצום של מוזיאון הטייט מודרן בלונדון תערוכה יוצאת דופן. חלל עצום זה, המכונה "אולם הטורבינה" (*The Turbine Hall*), הוקדש מ-2001 ואילך לשורה של תערוכות עכשוויות מורכבות וקוראות תיגר, שמומנו על ידי חברת יוניליוור (*Unilever*), ויצרו עניין רב בקרב אוהבי האמנות. ואולם, בשונה ממיצבים שהוצגו על ידי שורה של אמנים מוערכים, ביניהם לואיז בורז'ואה (*Bourgeois*), אניש קאפור (*Kapoor*), אולאפור אליאסון (*Eliasson*), ברוס נאומן (*Nauman*), ואיי ויי ויי (*Wei Wei*), היצירה של האמנית הקולומביאנית דוריס סלסדו (*Salsedo*), שהוצגה במוזיאון עד ה-6 באפריל 2008, היתה שונה. במקום לנצל את גודלו של החלל ואת גובהו העצום, ולמלא אותו בפסליה המוכרים והמוערכים, סלסדו הותירה אותו ריק מחפצים. תחת אשר להשתמש בקירותיו כמקובל, היא חצבה ברצפת הבטון של האולם סדק עמוק באורך של 167 מטר, שהלך והתרחב בהדרגה עד שהגיע לרוחב של 60 סנטימטרים (תמונות 1-2).

לאור העלות הגבוהה של הפרויקט – 300,000 פאונד ששולמו על ידי משלמי המיסים – החרץ ברצפה יצר מחאות ציבוריות ברחבי אנגליה.¹ עיתונאית התרבות של הניו יורק טיימס דיווחה על חמישה עשר פצועים בעקבות מפגש לא מתוכנן עם היצירה. לאחר שהיא קבעה נחרצות כי זו אינה אמנות, תהתה הכתבת מדוע בחר הטייט לערוך תערוכה כה יקרה, אשר תחת אשר לעורר עניין, מסכנת את הציבור ומבזבזת את כספו על השחתת מבנים קיימים.² טענות דומות הושמעו עוד טרם פתיחת התערוכה על ידי ראש מדור האבטחה

בשל הפרת פרקטיקת ההתבוננות המקובלת בחללים מוזיאליים, בהם הצופים מביטים על הקירות או על התקרה, המבקרים בתערוכה חשו בלבול וחוסר אוריינטציה. מבט חטוף לעבר הרצפה הגביר את התחושות הללו, ויצר שילוב של חשש והיקסמות, המהולים בחרדת נפילה. תחת אשר ליצור בחומר – כמקובל בחפצי אמנות – סלסדו השתמשה באל-חומר, ופערה חלל באזור היחיד המקנה תחושת יציבות: הרצפה.

ניתן לתאר את התחושה המאיימת והאלביתית שעורר השבר באמצעות מאמר קצר שכתב ב-1906 הפסיכיאטר-נירולוג הגרמני ארנסט ינטש (*Jentsch*), שתיאר את ה"אלבית" (*uncanny*) כחרדה המתעוררת בקרב אדם אשר "איננו מרגיש בבית, איננו חש בנוח", וחש תחושה של "חוסר התמצאות".⁴ ינטש גרס כי תחושה זו נוצרת לעתים קרובות כשאנו נתקלים בדבר מה חדש, המעורר בנו "חשדנות, אי-נחת ואפילו עוינות" בשל הקושי האנושי לכוון את החידוש במערך הידע הקיים. ואולם, לעתים נוצרת חרדה מעין זו גם במפגש עם המוכר, אשר בטרם הפך ל"מובן מאליו" יכול לפתע לאבד את בהירותו ולעורר בצופה "אי-ודאות אינטלקטואלית", חוסר אוריינטציה ובלבול. תחושות מאיימות אלה נדונו למעלה מעשור מאוחר יותר בחיבורו המוכר של פרויד "האלבית" (*Das Unheimliche*) ("מ-1919, שבחן את תחושת הזרות והחרדה שבתוך האינטימי, "אותו סוג של מעורר האימה החוזר אל המוכר משכבר, שאנו אמונים עליו מימים ימימה", המשלב בין דבר והיפוכו: "המוכר והנוח מחד גיסא והחבוי והמוצנע מאידך גיסא".⁵ במסתו מנה פרויד גורמים שונים אשר הופכים את מעורר החרדה לאלביתי, ביניהם הפחד העמוק מפני קבורה בעודנו בחיים.⁶ אכן, הסדק, שעוצב בצורה אורגנית, משל נפער בהדרגה על ידי כוחות הטבע, יצר תחושה כי הוא עשוי להמשיך להתרחב, עד

שיבלע את האולם בשלמותו, על שלל מבקרי. ואולם, משמעותה וכוחה של היצירה טמונים דווקא בחרדה שהיא מעוררת, כפי שעולה משמה: שיבולת (*Shibboleth*). מקור המילה בפרק מספר שופטים, המספר על מסע נקמה שערכו בני גלעד בבני שבט אפרים, לאחר שהאחרונים איימו על יפתח הגלעדי כי ישרפו את ביתו. משפתחו בני אפרים במנוסה לעברו המערבי של נהר הירדן, אנשי גלעד, שנזקקו לתחבולה כדי לזהותם, הורו לכל מי שניסה לעבור את הירדן לומר את המילה "שיבולת". "והיה כי יאמרו פליטי אפרים: "אָעבְרָה", ויאמרו לו אנשי גלעד: "האִפְרָתִי אֵתָהּ?", ויאמרו: "לא". ויאמרו לו: "אָמַר נָא: שְׁבִלָת", ויאמרו: "שְׁבִלָת", ולא יָכִין לְדַבֵּר כֵּן, וַיִּחַזְּאוּ אוֹתוֹ וַיִּשְׁחָטוּהוּ אֶל מַעְבְּרוֹת הַיַּרְדֵּן" (שופטים יב: ו). בני אפרים, שביטאו את המילה כשיבולת, זוהו, נתפסו ונטבחו.

בהתבסס על סיפור תנכי זה, אומצה המילה "שיבולת" על ידי שפות רבות, והפכה למונח המבטא שייכות, אמצעי לזיהוי חברים בקבוצה אתנית, דתית או תרבותית מסוימת,

4 ארנסט ינטש, "לעניין הפסיכולוגיה של האלבית" (1906), בתוך: יצחק בנימיני (עורך), זיגמונד פרויד, מבחר כתבים: האלבית, כרך ח, תרגמה: רות גינזבורג (תל-אביב: רסלינג, 2012), 23.

5 זיגמונד פרויד, "האלבית" (1919), בתוך: יצחק בנימיני (עורך), זיגמונד פרויד, מבחר כתבים: האלבית, כרך ח, תרגמה: רות גינזבורג (תל-אביב: רסלינג, 2012), 45, 52.

6 שם, 73-76.

1 "Crowds are Suffering for Their Art at the Tate Modern", *The Times*, November 26, 2007" Nigel Reynolds, "Tate Modern Reveals Giant Crack in Civilisation", *The Daily Telegraph*, October 9, 2007.

2 Sarah Lyall, "Caution: Art Afoot", *New York Times*, December 11, 2007.

3 "Crowds are Suffering for Their Art at the Tate Modern", *The Times*, November 26, 2007" 3

תמונות 1-3. דוריס סלסדו, שיבולת, 2007, מיצב באורך של 167 מטר, אולם הטורבינות, טייט מודרן, לונדון.

של העבודה הוא שיוצר צמרמורת ואפקט רגשי מטריד של אלביתיות. במקום לייצג הדרה באמצעות דימויים פיגורטיביים, היא משתמשת בתחושות החרדה של הצופים בכדי לעורר מודעות לתהום ההולכת ונפערת בחברה המערבית כולה ביחס ל"אחר".

"עבור קורבנות האלימות, העולם נעשה זר, והם מתכנסים באילמות מוחלטת" אמרה סלסדו בראיון מ-2004. "באמנות, שתיקה היא כבר שפה - שפה הקודמת לשפה - של הבלתי אמור והבלתי ניתן לביטוי (...) באמנות הכל נשאר שקט (...) השתיקה של קורבנות אלימות, שתיקתי שלי כאמנית ושתיקתו של הצופה מתאחדות ברגע קונטמפלטיבי של התבוננות מרוכזת, במרחב המסוים בו מתרחשת אותה התבוננות. (...) כך מוצגת הווייתו של הקורבן כישות נוכחת - כמציאות המהדהדת בתוך שתיקתו של כל אדם המתבונן בו. (...) כאשר האמנות נכנסת לתחומו של האלביתי (...) היא מעוררת את התעניינותי".⁵

אחריתה של העבודה של סלסדו מעצימה את החרדה האלביתית שהיא מעוררת. על אף שהחריץ נסתם בבטון עם תום התערוכה, הדיו ניכרים עד היום, והמבקרים בטייט לא יכולים שלא לראות את הצלקת שנותרה על פני רצפתו (תמונה 3). כטבעם של פצעים עמוקים, גם עבודתה של סלסדו ממשיכה להותיר חותם. על אף שהפצע אוחה ונסגר, הצלקת - עדות לאלימות, הדרה ושנאה - תיוותר על רצפת הטייט תמיד.

למול זרים בקבוצה. בראיון אודות העבודה אמרה דוריס סלסדו ב-2007: "ההיסטוריה של הגזענות הולכת לאורכה של המודרניות, זהו צידה האפל (...) היצירה מייצגת גבולות וחוויית של מהגרים, חוויות של הפרדה על רקע גזעי, וחוויית של גזענות. זו התחושה של אדם מהעולם השלישי המגיע ללב אירופה. השטח בו נמצאים מהגרים בלתי חוקיים הוא חלל שלי, וגם יצירה זו יוצרת חלל שלי. היצירה מייצגת שבר - בחברה, בתרבות ובמשפחה (...) היא מייצגת גבולות, חוויה של הדרה וגזענות, חוויה של שנאה לאחר".¹

אין ספק כי עבודתה של סלסדו הושפעה מחייה בקולומביה, מדינה הסובלת מאלימות קשה מזה שנים. בדו"ח של הפורום הכלכלי העולמי שיצא ב-2017, הופיעה קולומביה בראש רשימת המדינות המסוכנות ביותר בעולם.² דו"ח אמנסטי מ-2003 קבע כי נהרגים בה מדי יום כעשרים אנשים, כעשרה נחטפים, וכ-150,000 נעקרים מדי שנה מבתיים.³ בראיון מ-2005 אמרה סלסדו: "אלימות היא גלובלית (...) אני מעוניינת ביצירת קישורים בין האירועים האלימים המתרחשים יום יום על פני כדור הארץ (...) שכן ברור כי זו אינה תופעה המאפיינת באופן בלעדי מדינות פחות מפותחות (...) אלימות קיימת בכל מקום (...) אני מחשיבה את עצמי כאמנית פוליטית (...) תמיד התעניינתי בפוליטיקה. החיים באמריקה הלטינית מחייבים אותך לנקוט עמדה (...) המציאות האלימה, המופרעת, הבלתי יציבה, מעוררת דחיפות ליצור אמנות".⁴

ביצירה שיבולת, סלסדו עוסקת בהדרת האחר, בגזענות ובשילת זכויותיהם של אחרים. באמצעות הסדק הפעור ברצפה היא מייצגת את הגבולות העמוקים שיוצרים בני אדם בינם ובין זולתם, ומעניקה ביטוי לנעדר, למודר ולמיוסר. דווקא המינימליזם

¹ "Dalya Alberge, 'Welcome to Tate Modern's Floor Show - It's 548 Foot Long and is Called Shibboleth 1', The Times, October 9, 2007.

² "דו"ח של הפורום הכלכלי העולמי", כלכליסט, 22 בינואר 2018.

³ "Amnesty International Annual Report 2003", Amnesty, May 27, 2003.

⁴ "Doris Salsedo, 'White Cube', 2007, https://whitecube.com/artists/artist/doris_salsedo

⁵ "Doris Salsedo, 'White Cube', 2007"

כולנו עגונים: חוויית ההגירה

כ"עגונות" וה"עגונות" כמצב קיומי

עדו ניצן, תלמיד השנה הראשונה בתכנית, בשילוב עם לימודי ספרות כללית והשוואתית.

"רבונו של עולם... עד מתי תעגנה הנשמות שבעולמך?" (מתוך "עגונות")

פנייה קצרה זו כלפי שמיא, אפשר שהיא תמצותו של הסיפור "עגונות" מאת ש"י עגנון ואולי אף של אישיותו וכתבתו כולה. עגנון כמו מניד בראשו באירוניה כלפינו ואומר כי לא הבנו דבר. לא הנשים הן העגונות – כולנו עגונים. כולנו עגונים. העגונות היא עגנון עצמו. הוא עגון בין אירופה לישראל, בין הדתיות לחילונות, בין השמאל לימין, בין תל-אביב לירושלים, בין כתיבתו למשפחתו ועוד ועוד, עגון תמיד. בספרייתו של עגנון בולטת השניות הזו. הספרייה מלאה בספרי היהדות המסורתית, אך חדי ההבחנה יזהו את כל כתבי אפלטון, ניטשה ואת "מוצא המינים" של דארווין. באותה הספרייה ניתן למצוא ספרי שו"תים עבי-כרס רבים. את מרביתם עגנון סימן בפתקים קטנים בעמודים שעניינו אותו. לרוב, העמודים המסומנים הם לא עמודי התשובות ההלכתיות, כי אם השאלות. כל שאלה בשו"ת היא סיפור קטן של אדם שנקלע לבעיה. הפתעת החוקרים לא הייתה רבה כשראו כי החלקים בשו"תים העוסקים בשאלות העגונות מלאים כולם בפתקים קטנים של סימונים.

הסיפור "עגונות" הוא סיפורו הראשון של ש"י עגנון. הוא פורסם בכתב העת "העומר" בשנת 1908, אותה שנה ממש בה עגנון הצעיר עלה לארץ והשתכן ביפו. על סיפור זה חתם עגנון, שעד אז נודע בשם שמואל יוסף טשאטשקעס, לראשונה בשם העט "ש"י עגנון". הסיפור הטרגי הקצר, המסופר ביד אמן, הכה גלים והתפרסם מיד. אשה עגונה היא אשה שבעלה נעדר והיא נותרת נשואה מבלי בעל, היות שלא ניתן להכריז עליה כאלמנה ובעלה איננו בנמצא על מנת לתת לה גט. דרוש אומץ רב על מנת להחליף את שם משפחתך לשם המקושר

לבעיה הלכתית קשה ונוראה, קל וחומר – לבעיה הלכתית נשית. אך עגנון עשה זאת, בדרך שמראה הרבה על אישיותו. במאמר זה אנסה לעמוד על הקשר בין הגירה לבין עגונות, כפי שעגנון ראה אותו. אתייחס לעגונות הנשמה כמצב תמידי של כל אדם ובעזרת השוואת "עגונות" למעשה של ר' נחמן, אנסה להאיר באור אחר את העגונות וגלות הנשמה ולטעון שהגירה היא דוגמה אחת לאותה עגונות.

עלילת "עגונות" מתרחשת בשני מישורים. הראשון, סיפורו של ר' אחיעזר, עשיר שעולה לארץ כדי ליישב אותה ורוצה לבנות בה בית מדרש גדול. במקביל מנסה ר' אחיעזר למצוא חתן ראוי לבתו דינה. המישור השני הוא סיפורה של דינה עצמה, המתאהבת אהבה חד צדדית בבן אורי, האומן שנשכר לבנות את ארון הקודש בבית המדרש הגדול של אביה. לאחר היעלמותו של בן אורי, דינה לא מצליחה לאהוב את החתן שאביה הועיד לה. החתן הוא יחזקאל, סמלו של תלמיד החכם האידיאלי, המובא מפולין על ידי ר' אחיעזר על מנת לשמש הן כחתן לדינה והן כרב בית המדרש הגדול והחדש. נישואיהם של דינה ויחזקאל נכשלים ולאחר זמן מה הם מתגרשים. גם סיפורו של בן אורי מסתיים בכי רע. בארספואטיות מופלאה, מתאר עגנון כי האומנות של בן אורי כילתה את כוחותיו ומיד כשסיים לבנות את ארון הקודש כוחו כלה והוא נרדם (אולי לעד) ונעלם מן הסיפור. עגנון כותב על מעשה האומנות ועל הקושי וההקרה הכרוכים בו, עד שקשה שלא לראות את בן אורי האמן כבן דמותו של עגנון. גם ארון הקודש שבנה לא זוכה לעדנה. הוא נופל מן החלון ולאחר שנפסל לשימוש על ידי רב העיר, נלקח בטעות לשמש כעץ לשריפה. סיפורו של ר' אחיעזר

[אריה ארין, מוטיב יהודי, 1966]

נישואיה. ר' אחיעזר אף הוא עגון לגלות, על אף עלייתו ארצה ואהבתו לארץ ישראל. חיבורו העמוק לגלות מתבטא בכך שאת החתן לבתו, שימש גם כרב בית המדרש, הוא בוחר להביא דווקא מפולין.

מלבד הגירה, ביטוי נוסף לעגונות בספרות של עגנון הוא אהבה בלתי ממומשת. עגנון בוחר לבטא הן את האהבה הבלתי ממומשת והן את חוויית ההגירה כעגונות בשל הדרמה הטמונה בשתייהן. האהבה המכלה את נפשה של דינה ומדירה שינה מעיניה בלילות, נענית בכתף קרה מצדו של בן אורי המשוקע ראשו ורובו באומנותו וכך מתהווה טרגדיה נוראה. מנגד ההגירה, העלייה לארץ ועזיבת הגלות שהייתה ערש התרבות היהודית משך מאות שנים, העקירה אל ישראל הכמעט שוממה, החמה והקשה, היוותה חוויית קריעה נוראה עבור העולים של ראשית המאה העשרים. חוויית ההגירה מתבטאת בעיסוקו הרב של הסיפור

נגמר רע לא פחות, לאחר הגירושין של בתו בית המדרש דועך, תלמידים מפסיקים להגיע ולבסוף הוא נסגר. ר' אחיעזר ובתו עוזבים את ירושלים ובכך תם חלקם בסיפור.

חוויית ההגירה כביטוי לעגונות

על אף שאין ולו עגונה הלכתית אחת בסיפור, כל נשמות הדמויות שבו עגונות, היינו הן שביות בין שני עולמות מבלי יכולת להינתק מאחד ולהיקשר לשני ולמעשה, מבלי יכולת להילחץ ממצבם ולזכות בסיכוי לנהל חיים נורמטיביים בעולם הזה. בן אורי עגון לאומנות שלו ולפיכך כשהוא מסיים ליצור את ארון הקודש, ניטל טעם חייו והדבר מביא לתרדמת הנצח שלו. יחזקאל עגון לאהבת ילדותו הנמצאת בגלות בפולין ואולי אף לגולה עצמה, מה שמוכיל לכישלון נישואיו ולכישלון התאקלמותו בארץ. דינה עגונה באהבתה הבלתי ממומשת לבן אורי ועל כן כושלים

במתח בין הגלות לארץ ישראל. מחד גיסא, עומד הניסיון של ר' אחיעזר להתיישב בארץ וללמוד בה, מתוך תפיסה אידיאולוגית ואפילו משיחית ומאידך גיסא הצהרתו על כך שעולם התורה האמיתי והמשמעותי נמצא בגלות וכנראה עתיד להישאר שם. לאחר שר' אחיעזר שולח שליחים לגולה על מנת לאתר לבתו חתן, עגנון מעיר כך: "וכאן קטרג השטן ולא לחנם התחילו מרננים אחריו, שבייש ר' אחיעזר את כל בתי המדרשות והישיבות שבארץ ישראל ושלה לבקש חתן לבתו מבני הגולה שבחוצה לארץ". כלומר עגנון מדגיש שהבחירה של ר' אחיעזר להביא את החתן של בתו מאירופה היא בחירה קשה ותמוהה שלא עלה בקנה אחד עם חזונו.

עם זאת, דומה שהדמות שחוות את קשיי ההגירה הקשים ביותר היא דמותו של יחזקאל, החתן והתלמיד החכם. נראה שהוא היה מעדיף להישאר בארצו עם אהובת ילדותו פרדלי על פני העלייה ארצה. ה"קש ששובר את גב הגמל" של נישואיו לדינה, מבחינתו של יחזקאל, הוא הידיעה המגיעה מפולין כי פרדלי התחתנה. יחזקאל המכהן כראש הישיבה, בתקופה שמיד לאחר נישואיו לדינה, מתואר כך: "כאלו כפוי טובה הוא חס ושלוש על שזכה לעלות לארץ הקדושה". האירוניה בסבלו של יחזקאל בארץ הקודש מועצמת עוד יותר בציטוט מהזוהר שעגנון משלב בסיפור: "אשרי חלקו של זה שיזכה בחייו לעשות דירתו בארץ הקודש" ומיד אחר כך "אבל רבי יחזקאל עומדות היו רגליו בשערי ירושלים ועיניו ולבו נתונים לבתי כנסיות ובתי מדרשות שבגולה". חוויית ההגירה כפי שהיא עולה מן הסיפור היא העגינות של האדם המשוועב לשני המקומות בעת ובעונה אחת, הן לארץ מוצאו והן לארצו החדשה. כל אידיאולוגיה ציונית, דתית או משיחית, שהובילה להגירה, מתקשה להתיר את העגינות הזו.

עגינות כמצב קיומי

המסגרת של "עגונות" ייחודית בנוף הספרות של התקופה ודומה שהיא לא מתאימה לסיפור חילוני-מודרני. לסיפור פתיחה

מפורסמת הכתובה בסגנון חסידי-מליצי. בפתיחה, עגנון "ממציא" מדרש המתאר את התדרדרות הקשר בין האלוהים ועמו.

בסוף המדרש עגנון מסביר כי בעתיד, כאשר אלוהים יחליט על כך, תבוא הגאולה. הפתיחה מציבה את הגאולה ככזו התלויה ברצון האל בלבד וככזו שתגיע רק כשהוא יחליט על כך. דבר זה מאיר באור אחר לגמרי את רצונו

[אריה ארון, הבריאה (הגדת סרייבו), 1966]

לסיפור גם פרק סיום אניגמטי שמתרחש בתום סיפור המעשה שתואר לעיל. על פרשנויות לפרק הסיום נשתברו קולמוסין רבים והוא מהווה חידה סבוכה ומורכבת. פרק הסיום כתוב אף הוא בסגנון חסידי, אך לא כמדרש, כי אם בסגנון הסיפור החסידי. בפרק האחרון מתוארת דמות שהייתה שולית יחסית בסיפור המעשה גופו - רב העיר. אותו הרב שפסל את ארון הקודש של בן אורי ושהשיא את דינה ויחזקאל, על אף ששמע מדינה את וידויי אהבתה לבן אורי. בסיום הסיפור בן אורי מתגלה לרב בחלומו וכועס עליו כעס רב, על כך שסירב להשתמש בארון הקודש שלו, לאחר שזה נפל מן החלון. הרב מתעורר מחלומו, עוזב את אשתו וביתו ויוצא למסע נדודים בעולם. מסופר על אותו הרב כי במסעותיו בעולם הוא "נטפל" לאומנים צעירים, כמו מחפש הוא את נשמת בן אורי וכמו מנסה לתקן את מעשיו על ידי הבאתה לירושלים. באחת הפסקאות החידתיות של סיום הסיפור, עגנון מתאר כי שמע מפי אדם בשם ר' נסים, שסבב הרבה בעולם, כי ראה את הרב ואת מעשיו. עגנון מספר כי ר' נסים ראה את הרב המסתובב בעולם, שט בים על "פאטשיילע" (מטפחת גדולה) ובידיו תינוק.

"מכאן ואילך התחילו הרבה מספרים שאותו רב סובב והולך בעולם התווה רחמנא לצלן... ושמענו מפי ר' נסים זכרוננו לברכה שסבב כמה שנים בכל הארצות שהיה אומר אראה בנחמה אם לא ראיתי אותו כשהוא מפליג בים הגדול על פאטשיילע"ע אדומה ותינוק בחיקו. ואף על פי שאותה שעה שראיתי בין השמשות הייתה נשבע אני בנקיטת חפץ שהוא הוא ולא אחר, אלא אותו תינוק איני יודע מי הוא".

והחלטתו של ר' אחיעזר, איש פרטי ואדם בודד, לעלות לארץ ולהתחיל בניסיון הבאת הגאולה. אם הגאולה נתפסת כהחלטה אלוהית ולא כמהלך אנושי, על אף רצונו הטוב של ר' אחיעזר, הוא נדון לכישלון מלכתחילה. כבר בתום ההקדמה ישנו "ספויילר" המגלה את סופו של ר' אחיעזר ומציין כי על אף כוונתו הרצויה, מחשבתו ורצונו לא עלו בידו והוא נכשל, אך אלוהים זכר לו את מעשיו לטובה.

כאמור, לא אנסה לפרש את סופו של הסיפור, אך אצביע על נקודה שאולי תחדד בו עניין מסוים. לדעתי, הן הפתיחה והן הסיום של "עגונות", המשתמשים בטכניקה החסידית, מרמזים לסיפור מתוך "סיפורי המעשיות" של ר' נחמן מברסלב, אותם עגנון הכיר היטב. כבר לאחר פרסום הסיפור הזכיר י. ח. ברנר כי הסיפור שואב

על שפה ורדיפה: קריאה בשלושים עמ' של אבות ישורון

טליה וקשטיין, תלמידת השנה השלישית בתכנית, משלבת עם לימודי ספרות כללית והשוואתית.

I

יום נבוא ואיש לא יקרא מכתבים של אמי.
יש לי מהם חבילה.
לא של מי
ולא מלה.

יום נבוא ואיש לא יקח אותם ליד.
יש מהם צרור והותר.
יאמרו: ניר פסת
ולא יותר.

ביום ההוא אביאם אל מערת בר-כוכבא
להעלותם באבק. העולם הקודם
לא יחקר בה
שפת אם.¹

[Anselm Kiefer, Abendland [Twilight of the West], 1989]

השירית של ישורון מבקשת לחשוף את השבר והטראומה המלווים מצבים של הגירה, גלות ופליטות. זוהי שפה הרדופה על ידי העבר הטראומטי, שנשאר מאחור, בעולם שחרב. אחרי שפה זו, כמו שהיא מתהווה ומתפתחת החל קובץ השירים שלושים עמ' של אבות ישורון, אבקש להתחקות בחיבור זה.

את ספר השירים שלושים עמ' של אבות ישורון לא ניתן לנתק מן הביורגריה של המשורר ומטראומת ההגירה שבמרכזו. בספר השירים שיצא בשנת 1964 חוזר המשורר אל המכתבים שנשלחו אליו מפולין על ידי בני משפחתו בתקופה שבין 1925 – שנת עלייתו ארצה ועד למותם בשואה. החזרה אל המכתבים והכתיבה בעקבותיהם מעלה בצורה ניכרת את רמת החשיפה של המשורר ושל יחסיו עם משפחתו, ומעמידה במרכז הפואטיקה שלו את סיפור הפרידה מהמשפחה בעקבות

היכרותי המשמעותית עם שיריו של אבות ישורון החלה במסגרת הסמינר "סופרים כמהגרים" בהנחיית פרופ' אילנה פרדס. הכתיבה הביורגרית, השפה הייחודית והקשר שיוצר המשורר בין שירה לסוגיות אתיות תפסו אותי ולא הניחו לי. בימים שבהם הייתי רדופה על ידי שאלות של שייכות והגירה, בית ומשפחה, ישראל והגולה – מצאתי את עצמי מתמסרת לביטוי הייחודי, החשוף והכואב שישרון נתן לנושאים אלו. בכתיבה הביורגרית והמפורקת שלו, התנגד ישורון לאידאולוגיית "שלילת הגולה" שרווחה בזמנו בשיח הציבורי בישראל. הוא קשר את השואה היהודית והאסון שפקד את משפחתו עם האסון הפלסטיני שאירע ב-1948, ובשם ערכי יהדות פולין שחרבה: "צונו יְהוָה לא לשפח"² – ביקש לעמת את החברה היהודית-ישראלית החדשה עם שאלות אתיות ופוליטיות קשות, ועל כך שילם בנידוי והחרמה. השפה

של "עגונות" במילה ביידיש "פאטשיילע" (מטפחת), מילה שעגנון יודע היטב בעברית (יש סיפור שלם של עגנון בשם "המטפחת"). אותה מילה מופיעה, גם כן ביידיש, ככלי עלילתי מרכזי בסיפורו של ר' נחמן (המסופר אף הוא ברובו המוחלט בעברית).

תכלית ההשוואה בין שני הסיפורים אינה ההשוואה עצמה. בעיני, ההשוואה מחזקת ומגדילה את רעיון העגונות כגלות של הנפש מאהבה או ממולדתה. על אף שהסיפור עוסק באהבה ובחוויות הגירה ועלייה, הוא למעשה עוסק במצב נפשי קיומי תמידי של כל אדם, מצב שכמעט נגזר עליו בגזירה אלוהית. מ"עגונות" עולה כי נפשות כולנו עגונות, כולנו עגונים למישהו או למשהו, לאהבה, למולדת, לאידאולוגיה או לכל דבר אחר. מהלך חיינו הוא ניסיון ההתרה והחיפוש המתמיד בעולם התווה אחר נשמתנו. ההגירה כפי שהיא עולה מן הסיפור איננה רק עקירה פיזית ממקום מגורים. היא פיצול הנפש לשני חלקים, חלק אחד נותר עם האדם במקומו החדש והחלק השני נשאר במקום שנעזב. ההשוואה לר' נחמן מחדדת כי מצב קיומי זה אינו נובע מאהבה נכזבת או הגירה בין מדינות בלבד ואף לא מעגונות עמוקה של הנשמה לדבר מה. העגונות אצל ר' נחמן נובעת מגלות הנשמה מהאדם. החיפוש התמידי אחרי הנשמה הוא מנת חלקו של כל אדם. כולנו המלך המחפש אחר בתו, כולנו הרב המשוטט בעולם התווה ומחפש את נשמת בן אורי על מנת להשיבה לירושלים, כולנו עגונים.

השראה מר' נחמן.¹ בעיני הסיפור שואב השראה בעיקר מ"מעשה מאבדת בת מלך". בסיפור זה, ר' נחמן מתאר מערכת יחסים מורכבת בין אב לבתו היחידה, אשר בשל טעות האב שפוגע בה, היא יוצאת לגלות ונעלמת. הסיפור כולו עוסק בניסיון של שליח האב להשיב את הבת מן הגלות. אצל ר' נחמן, הגלות הפיזית של הבת וריחוקה מן האב מהווים סמל לגלות ולריחוק של האדם מנשמתו.

ישנן מספר סיבות בגינן אני מאמין שעגנון שאב השראה מסיפורו של ר' נחמן. ראשית, סיבה הקשורה במבנה. עגנון מעצב את "עגונות" כסיפור חסידי וכותב בסגנון זה. בשני הסיפורים המחבר מגלה לנו, כבדרך אגב, את סופו של הסיפור כבר בתחילתו ("ספויילר") ומשאיר סוף פתוח וחדת, דבר שכביכול מרמז כי העלילה אינה העיקר, אלא המסר. שנית, סיבה הקשורה בדמיון תוכני בין שני הסיפורים. שני הסיפורים עוסקים ביחסים בין אב חד-הורי לבתו. שניהם מתייחסים למוטיב החיפוש וההחמצה ברגע האחרון, תוך השימוש בפסוק משיר השירים "ביקשתיו ולא מצאתיו" ובשניהם ישנה התמה של חיפוש אחר הנשמה בעולם התווה (אצל ר' נחמן החיפוש אחר בת המלך וב"עגונות", הרב המחפש את נשמת בן אורי). כמו כן, בשני הסיפורים ישנה דמות מפתח שנרדמת באופן לא טבעי, ברגע שאמור להוות שיא דרמטי בסיפורה ובכך היא מגדילה את מוטיב ההחמצה. לבסוף, ההוכחה החזקה ביותר לקשר בין שני הסיפורים, היא שעגנון, בניגוד גמור לדרכו, משתמש בסיום

1 אבות ישורון, כל שיריו, כרך 1, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1995. עמ' 181. להלן: ישורון.
2 שם, פסח על כוכים, עמ' 96-81.

1 יוסף חיים ברנר, מהספרות והעתונות שבארץ, הפועל הצעיר, 2 במאי 1909. גרסה מקוונת באתר פרויקט בן יהודה - <https://benyehuda.org/brenner/baaretz44.html>

ההגירה לארץ ישראל כחוויה טראומטית רדופת אשמה.

במסיבה לרגל צאת הספר אמר ישורון את הדברים הבאים: "ועכשיו כך: בביתי התבססה עדה שלמה של נשמות המשוחרות בינן לבין עצמן ועם עצמן, ואם שפת המכתבים מובנת לי, שפת לחישותיהן איני יכול לדעת. הן צופות וסוקרות אותי מכל צד בצאתי ובבואי. ביקשתי מוצא על ידי פתחון פה בדרך הצורה העברית הרגילה אצלי ולא פה לצורה דרך המכתבים."¹ בעקבות דברים אלו, אפשר להגדיר את הפואטיקה הישורונית בשלושים עמ' "כשפה רדופה". שאלת השפה העולה מדברים אלו הינה נושא מרכזי לא פחות גם בקובץ השירים. בעוד ששפת המכתבים שקיבל מבני משפחתו, הינה יידיש – השפה שאותה נטש המשורר, השפה שבה הוא כותב את שיריו: 'דרך הצורה הרגילה אצלו' – הינה עברית. אך בתווך שבין השתיים נמצאת 'שפת לחישותיהן' של נשמות בני משפחתו, אותה 'אינו יכול לדעת', וכן השפה שבאמצעותה מנסה המשורר לכוון תקשורת מחודשת עם בני המשפחה שאיבד; זוהי השפה הפואטית הרדופה המאפיינת את שלושים עמ' של אבות ישורון.

למן השיר הראשון בקובץ מעלה המשורר את שאלת השפה, כך שהביטוי "שפת אם" על משמעויותיו השונות מרחף מעל כל דפי הקובץ.² יוחאי אופנהיימר גורס כי לנגד ישורון עמדה השאלה הלשונית האם יוכל להפוך את העברית שלו לכלי קיבול לשפת אמו, אך לא על מנת לעברת אותה, אלא כדי להטמיע בתוכה יסודות יידיים: אוצר מילים,

תחביר וריתמוס, עד שבסופו של דבר היא תישמע לא רק עילגת אלא גם בעלת זיכרון טראומטי.³ ביטוי לכך עולה כשישורון מתרגם שורות מתוך המכתבים הכתובים ביידיש לתוך שיריו העבריים, אך שומר על התחביר היידי ובכך משבש את התשתית התחבירית התקנית של העברית. דוגמאות לכך עולות בשורות ובביטויים מתוך שיריו כדוגמת: "לקח מי", "עבדתי מפרך", "3 חדשים / I פעם" ו-"ודי לפעם אחת".⁴ כמו כן, ניתן לראות זאת למשל בשיר שמונה-עשרה בשורה "שאי מזה מתיחו פעם אראך?" המגוללת את דברי האם מתוך אחד המכתבים.⁵ על שורה זו סיפר ישורון בראיון ליהודית הנדל:

אבות: "בינינו, מי אני שאדבר על זה? מי אני? למה מגיע לי הדבר הזה? ולמה אני צריך? לא במקרה. אילו נסעתי לבקר אצל הורי, אחרי הפצרות מרובות. ווען קענען מיר דין שוין זייען – כתבה לי אמי שלי. תרגמתי את זה ב"שלושים עמוד". ווען קענען מיר דין שוין זייען. לא ידעתי איך לתרגם את זה. ודאי עוברות לי מחשבות בראש". יהודית: "זה מה שמענה אותך". אבות: "זה מענה אותי..."⁶

הזיכרון הטראומטי של עזיבת הבית, השפה ובעיקר המשפחה, מתורגם לחווית האשמה של המשורר על שלא השיב למכתביהם. זוהי האשמה המענה את הדובר, הרדוף על ידי קולותיהם של בני משפחתו. קולות ודברים אלו, מתרגם ישורון בשפה הטראומטית אל תוך שיריו.

1 יוסף שרון, "כוכיה היא שורש – התבוננות צלילית בשירי שלושים עמ' של אבות ישורון", בתוך: איך נקרא אבות ישורון: כתיבס על שירתו, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2011, עמ' 112.

2 ישורון, כרך 1, עמ' 181.

3 יוחאי אופנהיימר, פרק שמיני: אלפיים שנה חיכיתי מתל אביב לקראסניסאוו: אשמה וגלות בשירת אבות ישורון. בתוך: שם מאחורי לי קוראה יבשת: זיכרון הגלות כספרות העברית. ירושלים: מוסד ביאליק, 2015. עמ' 157-158. להלן: אופנהיימר.

4 ישורון, כרך 1, עמ' 188-189, 193, 199.

5 שם, עמ' 198.

6 יהודית הנדל, "שיחה בין אבות ישורון ליהודית הנדל", חדשות, 1987.23.9.

ביטוי מאוחר לכך ניתן למצוא בשיר "איך זה נקרא" מתוך ספרו אדון מנוחה שיצא ב-1990:

איך נקרא שְׁאֵנִי מְקַבֵּל מְכַתְּבִים מֵהֵבֵית, וְהֵבֵית אֵינִי?
איך נקרא שְׁאֵנִי מְקַבֵּל מְכַתְּבִים מֵהֵבֵית, וְאֵישׁ לֹא חִי?

איך נקרא שְׁמֵהֵבֵית כּוֹתְבִים לִי,
וְהֵמְכַתֵּב לֹא נִכְתֵּב?
וְהֵמְכַתֵּב לֹא נִשְׁלַח?
איך זֶה נִקְרָא?

[Anselm Kiefer: Morgenthau Plan, 2012]

ועליון בשיח הציוני-לאומי הארץ-ישראלי. לפי יוחאי אופנהיימר, תרגום מכתבי המשפחה אל תוך שיריו של ישורון, יוצר דו-לשוניות שמפרקת את המחיצות בין השפות, אך יותר מכך, מערערת על הדיכוטומיה ההיררכית ועל יחסי הכוחות בין השפות כפי שהם התמסדו בתרבות הישראלית. ניתן לראות ביטוי לכך למשל בהתכה המתרחשת בין שתי השפות כשישורון משתמש בשיריו במילים מן היידיש כמו "פֹּסֶט" ו-"פֹּסְטֶרֶךְ"⁷ אך כותב ומנקד אותן בהתאם לכללי העברית. חיבור מעין זה יוצר תרכובת שמבטלת את ההפרדה הברורה בין השפות וכן את היררכיה ביניהן.

ניתן לראות גם כי תרגום המכתבים אל תוך השירים יוצר טקסט פוליפוני שבו דבריהם של בני המשפחה ביידיש מהדהדים כקול נוסף הנשמע מתחת לקולו של הדובר בעברית.⁸ מאוחר יותר ינסח זאת ישורון בשם קפלה קולות בספר שיריו מ-1977. פעולה זו מייצרת תחושה שהיידיש רודפת את העברית, מבצבצת ומגיחה מאחורי המילים ומערערת את ההיציבות של השפה השלטת. היידיש, שפה כמעט מתה, שפת העולם היהודי הגלותי המזרח-אירופאי שאבד בשואה ועם הקמתה של מדינת ישראל, הופכת לרוח רפאים הרודפת את העברית, שפת המדינה החדשה שזכתה למעמד מקודש

7 רועי גרינוולד, "שפתו של אבות ישורון", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, עמ' 185.

8 שם, עמ' 188.

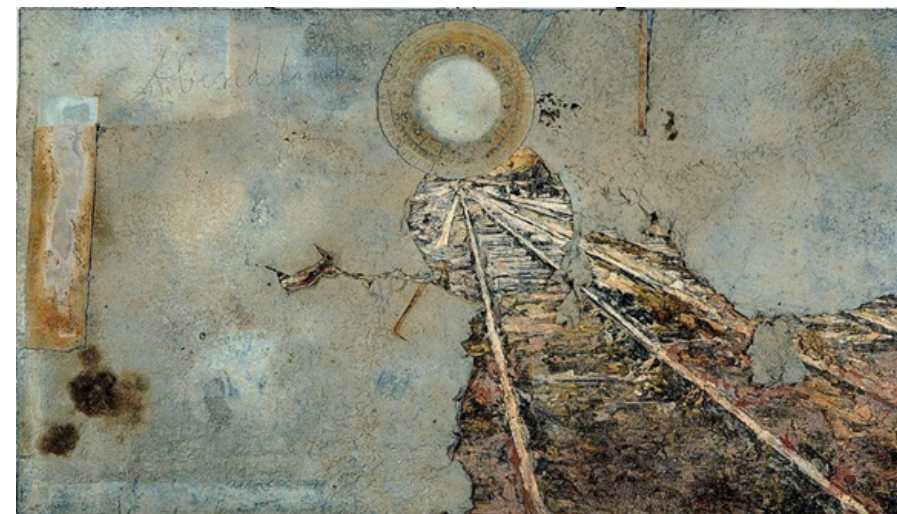
על השפה העילגת במכוון של ישרון, המתעוררת לראשונה בקובץ זה, ניתן לומר כי מדובר במהלך שמטרתו להנכיח את המעבר מן היידיש לעברית, מעבר שמחולל בלשון מעין חורבן. מיכאל גלזמן מציע כי ישרון כותב על החסר שנובע מאובדן אמו לא רק כתמה אלא גם כחסר בלשון עצמה, חסר שנובע מהעדר שפת האם. בכתובה המאוחרת הרבה ישרון להשתמש בכתוב וחסר והשמיט אותיות שהינן אמות קריאה. כך, באמצעות החסר שיוצר ישרון באמות הקריאה, ביטוי שמקורו במילה אם, הוא מנכיח בלשון השיר עצמה את הטראומה של אובדן האם.¹

השפה הרדופה של ישרון כאמור, מלמדת גם על תחושת האשמה המקננת בו נוכח עזיבת האם ושפתה. בראיון שערכה הלית ישרון עם אביה בשנת 1982 מספר המשורר על חווית הבגידה המלווה אותו נוכח נטישת שפת אמו: "לי חסר אלמנט אחד שחסר לכל אחד שמנסה לבגוד בשפת האם שלו וכותב בשפה אחרת. שירה בייחוד. זה יתנקם בו עד מותו. ואם

יחשוב הוא עד מותו שלא, שהצליח להתחמק, והקים לעצמו בניין בלי להיות תלוי בשורר או בפטמות אמה מבחינה לשונית, הוא טועה. מי שבוגד, שעוזב שפת אם, אוי ואבוי לו".²

בדברים אלו ישרון מתאר את עצמו כבוגד בשפת אמו. הוא יוצר קשר ישיר בין יחסי עם אמו ליחסי עם שפתה, תוך שהוא משתמש בעזיבת השפה כגורם טראומטי נוסף בביוגרפיה שלו.

ברמה הפואטית, שלושים עמ' מהווים נקודת ראשית במפנה שחל בשירתו של ישרון. נקודת מפנה שבה היידיש מתחילה לרדוף את העברית ולבצבץ תחתיה, כשהעברית הופכת מפורקת ושבורה יותר ויותר. באותו ראיון להלית ישרון טען אבות: "אני רוצה שהמילה תהיה חִיָּקָה של לשון". וקבע כי העברית שלו "חיה גם לזכר היידיש".³ דברים אלו מצביעים את המשורר ואת שפתו הפואטית בעמדה של "עד עד", כשומר הזיכרון. שמעון אדף מציע כי "הקורבן, הניצול, השריד שואל: איך מספרים

[אנסלם קיפר, אבנדלנד, 1991]

1 גלזמן, 176.
2 הלית ישרון, "אני הולך אל הכל", בתוך: איך נקרא אבות ישרון : כותבים על שירתו, עריכה: לילך לחמן. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 223, 2011.
3 שם, עמ' 228-229.

הגוף, והבשר רועד, עוד זמן אחרי-כן, התחלתי לחפש דרך לברוח ולהחליף את השם ושם המשפחה, ברבות הזמן הצלחתי לשעבר את השמות. היה לזה ערך הגנתי כי בהיות הקול נתעוררתי. פחדתי להרדם עוד".⁷

בדברים אלו מתאר ישרון את טראומת העזיבה של המשפחה והשפה כחוויה של שבר. מדובר בחוויה מלאת אחריות ואשמה כפי שניתן לראות בחזרה האינטנסיבית על הפועל הפעיל "שברתי". גם כאן חווית הטראומה זוכה לביטוי של רדיפה בדמות הקול שלא מניח למשורר, קול שיוצא "מעצמו אל עצמו". בחיבורו "Ghost Writing" העוסק בקשר שבין ספרות ורוחות רפאים, טוען דרק אטריג' (Derek Attridge) כי רוח הרפאים, כפיגורה ספרותית של זיכרון טראומטי, לא יכולה שלא לשוב ולהופיע, כשם שלא ניתן לשכוח את העבר.⁸ בהתאם לכך, ניתן לומר כי הקול העולה מדבריו של ישרון ממחיש שאי אפשר למנוע מהעבר לשוב ולהופיע מחדש בתודעתם של מהגרים וכי כל ניסיון לבסס הגירה על ניתוק מהעבר ועל מחיקת הזיכרון ההיסטורי – עתידו להיכשל.⁹ בשלושים עמ' אם כן, מבסס ישרון שני יסודות מרכזיים בפואטיקה הייחודית שלו הנקשרים זה בזה: טראומת ההגירה ועזיבת המשפחה מקבלת מוצא ופתחון פה בצורת השפה השירית הרדופה שלו. כך, מהווה קובץ שירים זה ביטוי חי ומתמשך לאותו זיכרון טראומטי, לאותה חווית הגירה שמסרבת להיות מושקת.¹⁰

4 שמעון אדף, "אחרי קורבן הקול דיבור ונוסח", בתוך: איך נקרא אבות ישרון : כותבים על שירתו, עריכה: לילך לחמן. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2011. עמ' 138.

5 גלזמן, 173.

6 גרינוולד, עמ' 174.

7 ישרון, כרך 2, עמ' 124.

8 Derek Attridge, "Ghost Writing", in: *Deconstruction is / in America. A New Sense of the Political*. Edited by Anselm 8

Haverkamp. New-York: NYU Press, 1995. P. 225

9 אופנהיימר, עמ' 243.

10 ברצוני להודות לעומר ולדמן על הייעוץ והסיוע בכתובת מאמר זה.

הקסם שבהגירה: בחינת ההשפעה המנצ'ורית על תפישת השאמאניזם הסינית, והלקחים העולים מכך על כוחה של הגירה

דניאל בינגבוים, תלמיד השנה השנייה בתכנית, בשילוב עם לימודי פילוסופיה.

העניין שלי בקסם התחיל כבר בבית הספר היסודי, ומשם הוא אך התעצם. עבורי, כישוף משלב את האקזוטיות המסקרנת שבזר ובמסתורי יחד עם התקווה לחרוג מגבולות המציאות המוכרת אל עולם המוהל על ידי חוקים אחרים. אי לכך, כאשר נחשפתי באחד הקורסים לשאמאניזם הסיני ולחשיבותו עבור החברה הסינית על גלגוליה, ידעתי שזוהי הזדמנות שאיני יכול לפסוח עליה. לו היו שואלים אותי אז כיצד עבודת הסיום שלי תראה או מה יהיו ממצאי המחקר שלי, לא הייתי יכול להעלות על דעתי שחלק נכבד מאלו כלל לא יוקדש לסינים, וכי המסקנות המעניינות ביותר לא יסובו סביב נושא הקסם, אלא סביב ההשפעות התרבותיות של הגירה. אבקש תחילה לבאר את מושג השאמאניזם. השאמאניזם הוא מכלול הפרקטיקות הדתיות שמטרתן לקשר בין האדם לעולם הרוחות. פרקטיקות אלו, נועדו לענות על צורך קונקרטי של האדם לתקשר עם הרוחות, ובמקרים קיצוניים אף לכפות עליהן את רצונו, כדי להבטיח את שגשוגו בעולם הממשי. עם זאת, היכולות הללו אינן זמינות לכל ויש צורך במתווך בעל כישורים מיוחדים –

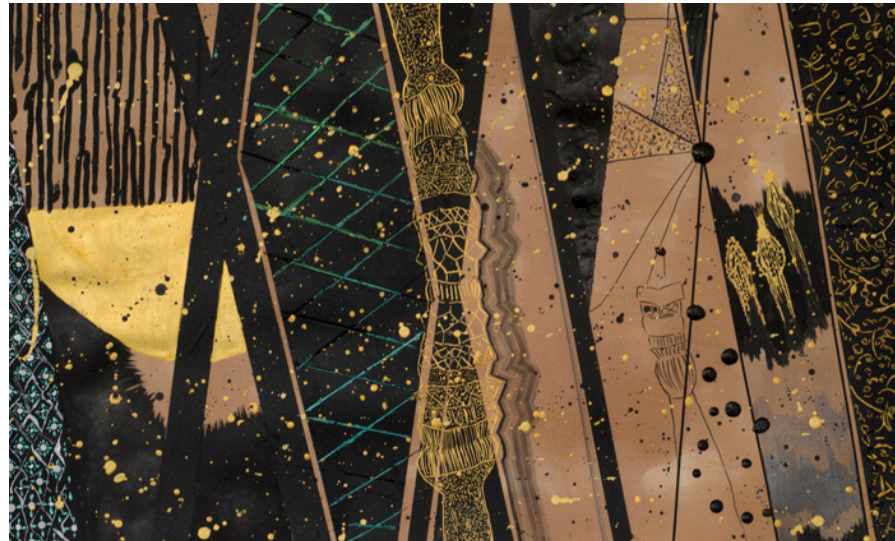
השאמאן – שהוא בלבד יכול לחצות את הגבול בין העולמות ולרתום את כוחן של הרוחות לטובת האדם. כך, כל אדם המבקש עצה רוחנית או מזור לבעיותיו יכול לפנות לשאמאן של הקהילה או השבט שיבצע עבורו את הטקסים הנדרשים. במסגרת זו, הפרקטיקות השאמאניות כוללות שיטות לריצוי הרוחות או האלים כדי לקבל את ברכתן; שיטות ניבוי להתייעצות עם הרוחות ועם חוכמתן השמיימית; ושיטות לשליטה בכוח הרוחני (למשל לצרכי ריפוי) דוגמת גירוש שדים או לכידת רוחות. ברוב המקרים, הפרקטיקות

כדי להסביר את השינוי לעיל נדרשתי להתמקד בסין של שלהי העידן הקיסרי, ובפרט בתהליכים שחוללה השושלת הקיסרית האחרונה – שושלת צ'ינג (1644-1911). שושלת זו יוסדה על ידי כובשים מנצ'וריים – איחוד של שבטים סיניים ומונגולים בצפון-מזרח אסיה.

לאחר שכבשה את האימפריה מידי שושלת מינג הסינית, נתקלה שושלת צ'ינג ברגשות אנטי-מנצ'וריים עזים בקרב נתיניה הסיניים, שמקורם בתפישה של עליונות סינית וראיית

המנצ'ורים כ"ברברים". כדי להצדיק את שלטונה בקרב האליטות הנכבשות, אימצה ההנהגה המנצ'ורית מנהגים סיניים רבים והתאימה את עצמה לתרבות הלכאורה נעלה יותר. כתוצאה מכך, הצליחה שושלת צ'ינג לשלוט בסין במשך כשלוש מאות שנים והייתה לאחת השושלות היציבות והמשגשגות בתולדות הקיסרות, שושלת שחוללה בתקופת שלטונה תהליכים שהשפעתם האדירה על סין ניכרת עד היום: היא הרחיבה את שטחי המדינה כך שיכללו לראשונה את טיבט, צפון-מזרח אסיה ומחוז שינג'יאנג המוסלמי; יצרה את הבסיס לצמיחת הלאומיות הסינית הא-אתנית;¹ ויתכן שאף קידמה בהתנהלותה הייחודית את סוף העידן הקיסרי.²

בעוד שעל פני השטח נראה שהצלחתם של המנצ'ורים התבססה בעיקר על אימוץ התרבות הסינית, בפועל שליטתם התבססה גם על הדגשת שונותם האתנית. שימור הזהות

[אלהם רוקני, שש-בש 4, 2014]

המנצ'ורית הייחודית לאורך זמן כה רב, בנוסף להתערות המנצ'ורים בקרב הסינים, יצרה כר פורה להשפעה תרבותית הדדית בין העמים, השפעה שלהבנת הייתה צריכה להתבטא גם ביחס לתפישות השאמאניזם השונות. אולם, כדי לרדת לעומקה של ההשפעה המנצ'ורית על השאמאניזם הסיני, נדרשתי תחילה לעמוד על ההבדלים ביניהן: בעוד שהשאמאניזם המנצ'ורי חלק מספר קווי דמיון עם מקבילו הסיני בתקופה המדוברת, השניים נבדלו באשר לתפקיד הקיסר בפולחן השאמאני ובאשר למרכזיות הפולחן בניהול היומיומי של המדינה. כך, הגם שבשתי הגישות הקיסר מילא תפקיד בפולחן השאמאני שנועד להבטיח את רווחת האימפריה, תחת שלטון השושלות הסיניות הקיסר הוביל את הפולחן מתוקף היותו "בן השמיים", כלומר ישות שמיימית בפני עצמו. מנגד, תחת השלטון המנצ'ורי הקיסר מילא תפקיד שולי בלבד – למשל היה יושב בשולי המקדש ותפקידו

1 לפי ההיסטוריון מארק אליוט, בכך שכללה בתחומי האימפריה עמים שונים והעניקה להם אוטונומיה תרבותית, יצרה שושלת צ'ינג את הבסיס לרעיון הלאומיות הסינית שמבקש לאחד את כל הזהויות האתניות תחת דגל אחד של המדינה.

2 אליוט מעלה את ההשערה שבשלהי השושלת השליטים המנצ'וריים ניסו לחזק את הסולידריות המנצ'ורית כדי להגן על הלגיטימציה השלטונית, ובכך יצרו תדמית אגואיסטית מצד הקיסרות שליכתה יצרים רפובליקניים והאיצה את התפרקות האימפריה.

הסתכם בחיתוך הבשר לקורבנות – ואילו השאמאן היה האחראי הראשי¹ באשר לחשיבות הפולחן, עם כיבושם את בייג'ינג בנו המנצ'ורים, נוסף על המקדשים הקיימים, גם מזבח לעבודת רוח השמיים המנצ'ורית, והסבו את ארמון הקונינג-גונג, שבזמן שושלת מינג שימש למגורי נשים, למקדש שאמאני.

מתוך ההבחנה בין התפישות השונות, יכולתי לבחון האם וכיצד השפיעה התפישת המנצ'ורית על זו הסינית. ואכן, זרותה של תפישת השאמאניזם המנצ'ורית לא חמקה מעיני הסינים: תחילה, מכיוון שכללי הפולחן המנצ'וריים אסרו על נוכחות סינית או מונגולית בטקסים, השאמאניזם המנצ'ורי לוהו בתחושת מסתורין שיצרה עניין בקרב האליטה הסינית. כמו כן, מרכזיותם וחשיבותם המופגגות של הפולחנים בבירה הפכו את השאמאניזם המנצ'ורי למוקד עניין עבור הסינים. במקביל, הסינים גם נחשפו לשאמאניזם המנצ'ורי דרך החיכוך עם אנשי גייסות שמונת הדגלים² שהמשיכו לקיים פרקטיקות שאמאניות בולטות כמו גירוש שדים שרווח פחות בסין שלפני הכיבוש.

מעבר לכל אלו, מה שבראייתי הדגיש במידה הרבה ביותר את השונות בין תפישת השאמאניזם הסינית לתפישת המנצ'ורית היה פרסום הקובץ "פולחנים מנצ'וריים לקורבנות עבור הרוחות ועבור השמיים" במנצ'ורית בשנת 1747 (תורגם לסינית בשנת 1780). הקובץ, שאוגד בהוראת הקיסר המנצ'ורי צ'יין-לונג, כלל מגוון טקסים מנצ'וריים שנאספו מקרב קהילות "אותנטיות", ונועד לחבר מחדש את המנצ'ורים למקורותיהם ולקבע את הפולחן השאמאני לפי הנורמה הקיסרית. ברמת המאקרו, מטרת הקובץ הייתה להילחם, ביחד עם מסמכים "דוקומנטריים" נוספים שפורסמו באותה העת, במה שהקיסר זיהה

[אלהם רוקני, 2008] (Gold Room)

כאבדן הזהות האתנית המנצ'ורית. התבוללות זו נבעה מאימוץ הנורמות הסיניות ברמה המדינית ככלי לקבלת לגיטימציה שלטונית, ואימוצה ברמת הפרט כתוצאה ממגע מוגבר בין לוחמי הגייסות לאוכלוסייה סינית. מסמך "הטקסים המנצ'וריים", בפרט בהתחשב בעניין ההתחלתי שהיה לסינים בפולחן של שושלת צ'ינג, תרם להבחנה בין התפישות של שני העמים, וככלל יצר תחושת זרות ביניהם שהגיעה לשיאה ברגשות האנטי-מנצ'וריים ששבו ועלו במאה ה-19 ותחילת המאה ה-20. מהניתוח לעיל הערכתי כי היחס הסיני המורכב לשאמאניזם המנצ'ורי תרם לזניחת השאמאניזם שאפיין את המעבר מסין הקיסרית לסין המודרנית בשלוש דרכים עיקריות: תחילה, מכיוון שכאמור השאמאניזם הסיני והמנצ'ורי חלקו מאפיינים רבים, יתכן שבמעבר האליטה הסינית לא ביקשה לדחות את השאמאניזם הסיני ככלל אלא רק את המנצ'ורי, אך דחתה את שניהם בשל הדימיון הרב. הווה אומר, האנטגוניזם הסיני

כלפי השושלת המנצ'ורית יצר כורח לערער על הנורמות שהנהיגה, גם במחיר ויתור על יסודות תרבותיים סיניים עתיקי יומין.

כמו כן, ניתן לראות השפעה ישירה יותר גם בשוני בין הפולחן הקיסרי המנצ'ורי לפולחן הקיסרי הסיני, ובפרט בדחיית אלוהותו של הקיסר. דחייה זו ניתקה קשר חשוב בין סין לבין עולם הרוחות – הקשר הבלתי אמצעי של ההנהגה לשמיים. לנתק זה אני מוצא שתי משמעויות שיכלו לקדם את דחיית השאמאניזם בסין המודרנית: המשמעות הראשונה והישירה יותר היא אבדן הקשר עם עולם הרוחות. מכיוון שהנתק נמשך כמעט שלוש מאות שנים, סביר כי בסוף שושלת צ'ינג האליטות הסיניות כבר לא ציפו לקשר ישיר בין ההנהגה לעולם הרוחות, ובהתאם ציפו לו פחות גם במישור הפרטי. המשמעות השנייה והעקיפה יותר היא ביטול הלגיטימציה השמיימית של השלטון. אם במעבר מהתקופה הקדומה לעידן הקיסרי נשמרה הלגיטימציה הרוחנית לשלטון, בתקופת שושלת צ'ינג לא הייתה להנהגה, לפחות בראייה הסינית, לגיטימציה כלל, קל וחומר לגיטימציה רוחנית. לכן, גשוגה במשך שנים כה רבות הראה שהרוחות אינן רצות, או שאינן יכולות, להתערב בשלטונם של בני האדם, והתוצאה הייתה ערעור על תפישת הרוחות כמשפיעות.

לבסוף, תיתכן גם השפעה אפשרית עקיפה. נפילת שושלת צ'ינג הציפה את שאלת הלגיטימציה השלטונית, ובפרט מפרספקטיבה היסטורית: כיצד יתכן ששלטון "ברברי" הצליח לשגשג ולשלט בסין הנאורה? יתכן ששאלה זו קיבלה כתשובה את ההבנה המפוכחת שהתרבות הסינית אחרי ככלות הכל אינה כה נעלה – הסיבה שסין נכבשה על ידי המנצ'ורים היא נחיתותה התרבותית. אם אכן האליטה הסינית ראתה בכך הסבר לשלטון המנצ'ורי, אזי הדבר מהווה תקדים לתפישת של סין בתור "האיש החולה" ביחס למערב, ובכך גם תקדים לאימוץ הערכים המערביים על חשבון הערכים הסיניים ביחס לדת כמפתח לשגשוג לאומי.

אם כן, החקירה שהתחלתי בנוגע לשאמאניזם הסיני הצביעה באופן מפתיע על מספר לקחים מעניינים לגבי כוחה של הגירה. המסקרן ביותר שבהם הוא לדעתי היכולת של הגירה להשפיע בטווח הזמן הארוך לא רק על הקהילה המהגרת, אלא גם על החברה אליה מהגרים, ובאופן שקשה לחזות אותו. יתרה מזאת, המקרה הסיני מדגים שאותה השפעה אדירה יכולה להתקיים למרות, ואולי אף בגלל, הרצון ההדדי של שתי האוכלוסיות להישאר נבדלות מבחינה תרבותית. הווה אומר, גם ללא התערות ישירה להגירה ישנו הפוטנציאל להביא לשינויים מהותיים בחברה.

ומה ניתן ללמוד מכל זאת? האם ההגירה המתרחשת במקומות כה רבים כיום בעולם המערבי דומה למקרה הסיני? אני סבור שכן. עלייתם של גורמים שמרנים באירופה ובארה"ב נוכח כניסתם של פליטים ומהגרי עבודה היא אך דוגמה לאופן בו הגירה מעצבת את המציאות הפוליטית בחברה. בהתאם, אני מאמין כי בדומה למקרה הסיני, בכל אותם מקרים של הגירה קיימת האפשרות להשפעה יסודית יותר על האופן בו כל חברה תופשת את המציאות. לדוגמה, במדינות שבהן מתקיימים חיכוכים אלימים בין מהגרים לבין אזרחים עשויה להתפתח ברבות השנים תפישת מוסר שמגנה שימוש באלימות באופן חריף יותר מבעבר. תפישת שכזו עשויה בתורה להשפיע בהסתכלות רחבה לא רק על רמת הפרט אלא גם על החקיקה הפנימית במדינה ועל יחסי החוץ שלה. כמוכן שאלו רק ניוושים בעלמא, אך בשורה התחתונה אנו נוטים להיות שאננים בכל הנוגע להגירה ולחשוב שהיא תוכל להשפיע עלינו רק באופן בו אנו רואים את האחר. עם זאת, מהמקרה הסיני אנו לומדים על האפשרות המשמעותית שההגירה תשפיע על תפישתנו כחברה קולטת-הגירה את עצמנו, השפעה שאת מימדיה ניתן רק לשער. האם מדובר בהשפעה מרגשת או שמה מפחידה? את התשובה לכך על כל אחד ואחת מאיתנו למצוא בעצמם.

1 פער זה מתיישב עם הביקורת של הקיסר המנצ'ורי הראשון על הקיסרים הסיניים ערב הכיבוש: האחרונים חטאו בהיבריס בחושבם את עצמם כאלוהיים, ובהתאם הביאו על עצמם את המתקפה המנצ'ורית.
2 גייסות שמונת הדגלים היו הארגון הצבאי שנהניג את כיבוש סין וכלל את הלוחמים המנוסים ביותר מקרב המנצ'ורים, ובשל החשיבות הגדולה שתפשה המלחמה בחברה המנצ'ורית שיחקו גם תפקיד חברתי ופוליטי. כך לדוגמה, ההשתתפות לגייסות עברה בירושה וקבעה את הזכויות והמעמד של החברים בהן. המבנה הזה הפך ברבות השנים למאפיין האתני המרכזי שהבחין את המנצ'ורים מהסינים, וההשתתפות אליו קבעה את מעמדם של הראשונים כאליטה השלטת.

מה עושה המשיח ברומא?

דניאל להמן, רכז תכנית אמירים, דוקטורנט בחוג להיסטוריה וחבר בתכנית לדוקטורנטים מצטיינים בבית ספר ג'ק, ג'וזף ומורטון מנדל ללימודים מתקדמים במדעי הרוח.

ימי-ביניים. כלום אין כאן הכרה יהודית באמת הנוצרית?¹

הוגים יהודיים השיבו להוכחה הנוצרית בצורות אלה ואחרות, אולם התפנית החדה בשימוש הנוצרי באגדת רבי יהושע בן לוי במאה השש-עשרה נובעת דווקא מהתפתחויות פנים-נוצריות. הרפורמציה הפרוטסטנטית דחתה את רומא, את המסד הכנסייתי שהעיר ייצגה; לא יעלה אפוא על הדעת שהמשיח יקבע שם את מושבו. מרטין לותר, שהתגאה בכך שישו מעולם לא ביקר ברומא,² מגיב לאגדה בחריפות רבה – אפילו לפי הסטנדרטים של חיבורו העיון, על היהודים ושקריהם (*Von den Juden und ihren Lügen*), משנת 1543:

"אלה אינן המילים של יהודים, או של בשר ודם, אלא של השטן היהיר והמלגלג, הלועג לנו הנוצרים ולמשיחנו במרירות ובארסיות באמצעות היהודים, כביכול לומר, 'הנוצרים מתהללים במשיחם, אך עליהם להשתעבד לעול הרומאים; עליהם לסבול ולהיות אביונים בעולם, לא רק בימי הקיסרים, אלא גם בימי של האפיפיור (...)'.³ ברוח דומה, שואל סמואל פורצ'ס (*Purchas*) האנגליקני, ברטריות, בשנת 1613: "האם קיים עיוורון גדול יותר, מלחשוב שמשיחם נולד ביום שחרב בית המקדש, ויישאר ברומא עד אותו זמן שיגיד לאפיפיור 'שלח את עמי', כפי שאמר משה לפרעה?⁴"

הקיצ, תימלאנה עשרים שנים מאז שעלינו, משפחתי ואני, לארץ. יותר מכפול תקופת חיי בארצות הברית, וגם שנים פורמטיביות עבורי: אני מרגיש שפה גדלתי, שכאן בתי. ועדיין, הימים שלי מלאים בסממנים קטנים של זרות – בתגובות למבטא שלי, בניסיון הסיזיפי לדייק בנבחה, בחשש שילדי יענו לי בעברית. עשרים שנים בארץ, ועדיין תחושה של הימצאות במקום קצת זר ומוזר. חוויית העלייה, ההגירה, מעולם לא חולפת לגמרי, גם למי שבא מרצון ונקשר למקום.

הקטע הבא הוא טעימה קלה מאוד מדברים שאני עובד אליהם כעת, במחקר שלי. כמו בחיים, גם כאן, תחושת ההימצאות במקום זר נוכחת תמיד.

* * *

החל מאמצע המאה השלוש-עשרה, הפכה האגדה התלמודית המספרת על מפגש בין רבי יהושע בן לוי למשיח בשערי העיר רומא (בבלי סנהדרין צ"א) לטיעון שגור בפולמוס הנוצרי כנגד היהדות, ראייה מן הקנון היהודי לצדקתה של האמונה הנוצרית. אם שוחח המשיח עם אמורא בן המאה השלישית, כפי שמודים היהודים עצמם, הרי שהמשיח כבר הגיע – מסקנה המתעוררת היטב עם הנרטיב הנוצרי. ואם לא די בכך, האגדה ממקמת את המשיח ברומא, בעיר המזוהה ביותר עם הדת הנוצרית, ודאי וודאי מנקודת מבט אירופאית

1 טיעון זה משתלב במגמה רחבה יותר בפולמוס הנוצרי-יהודי (וביחסי נוצרים-יהודים בכלל) בימי הביניים, והיא ההיכרות הנוצרית הגוברת עם התלמוד, לצד ההכרה הנוצרית הגוברת במרכזיותו של התלמוד בעולם היהודי העכשווי. סוגיות אלה נדונו רבות במחקר; שתי אבני-דרך הן *Jeremy Cohen, The Friars and the Jews (1529/39)*, Archiv für Reformationgeschichte 91 (2000), 168-190 ו-*Robert Chazan, Daggers of Faith: the Jews: The Evolution of Medieval Anti-Judaism* (Ithaca, N.Y. and London, 1983). אין בכוונתי כאן לומר שנוצרים לא הכירו את התלמוד או את האגדה על רבי יהושע בן לוי והמשיח לפני אמצע המאה השלוש-עשרה, או שהמסורת היהודית על הימצאותו של המשיח ברומא הסתכמה באגדה זו בלבד – אלא שהשימוש הנוצרי באגדת רבי יהושע בן לוי (יותר מאשר מקורות אחרים על המשיח ברומא) כהוכחה לצדקתה של הנצרות (ולא רק כביקורת כנגד היהדות) החל בנקודה היסטורית זו.

2 *The Table Talk or Familiar Discourse of Martin Luther*, trans. William Hazlitt (London, 1848), 79 2. *Martin Luther, Von den Juden und ihren Lügen*, 1543, in *D. Martin Luthers Werke* 53 (Weimar, 1920), 461 3. *Samuel Purchas, Purchas his Pilgrimage. Or Relations of the World and the Religions Observed in all Ages and Places* 4

[סיכאל סגן-כהן, נביא הזעם הקנאי]

כזה למתח בין עבר להווה היה בלתי-אפשרי במקרה של מינסטר. אם מקורותיו הטרומ-רפורמציים קיבלו את אגדת רבי יהושע בן לוי, אם הם התייחסו אליה כהוכחה נוצרית, אם הם זיהו את המשיח עם רומא, אזי שמינסטר לא היה יכול לשלול את האגדה לעצמו מבלי לחתור תחת אבני היסוד של חיבוריו. לא באופן ישיר, לפחות.

ואכן, מקורותיו של מינסטר מקבלים את האגדה, ואת המסר הנוצרי הגלום בה. האחד, **ויכוח הרמב"ן** – הדין וחשבון היהודי לוויכוח הפומבי בין ר' משה בן נחמן (רמב"ן) לפבלו כריסטיאני, שהתקיים בברצלונה בשנת 1263 (**ויכוח הרמב"ן** עצמו חובר בין 1263 ל-1270) – אמנם מתיימר לתרץ את הפרשנות הנוצרית לאגדה, אך בכך מביע גם את הכרתו העקרונית בהנחת המוצא הנוצרית. רבי יהושע בן לוי משמש טיעון נוצרי, אף אם הטיעון הזה עתיד להידחות. "אם כן כבר בא, והוא ברומא, והוא ישו המושל ברומא": כך מסיק כריסטיאני מן האגדה, אליבא דרמב"ן.⁶ המקור השני של מינסטר בהקשר הזה הוא ספר אמנה, יצירה

במקרים מסוימים, אמנם, מתן ביטוי לרגישויות אנטי-רומיות דרש יותר עדינות. ב-1529, פרסם ההבראיסט הפרוטסטנטי סבסטיאן מינסטר (*Münster*) את **הויכוח**, דיאלוג בין נוצרי ליהודי, כתוב כולו בשפה העברית. כעבור עשר שנים, פרסם מינסטר גרסה מורחבת של הדיאלוג, יחד עם תרגום לטיני שלו; הכותרת של החיבור גם שונתה, **למשיח של הנוצרים והיהודים** (*Messias Christianorum et Iudaeorum*). ועם זאת, **הויכוח ומשיחם** לא היו, ברובם הגדול, יצירות מקוריות של מינסטר, אלא לקטים של ציטוטים מכתבי-פולמוס קודמים, מאורגנים בצורת דו-שיח. לא מפתיע, אם כן, לגלות אסמכתא פולמוסית כה פופולארית, כאגדת רבי יהושע בן לוי, שזורה לתוך המשא ומתן הנוצרי-יהודי של **הויכוח ומשיח**.⁵

אין זה המקום לדון במניעיו של מינסטר, אבל לעניינינו, הייתה להישענות שלו על טקסטים קיימים השלכה משמעותית. בהינתן השקפותיהם האישיות, לותר ופורצ'ס הפנו עורף למסורת הפולמוסית – אולם פתרון

155-156 *Discovered* (London, 1613), 155-156 (תרגום שלי).

Stephen G. Burnett, "A Dialogue of the Deaf: Hebrew Pedagogy and Anti-Jewish Polemic in Sebastian Münster's 5 *Messiahs of the Christians and the Jews* (1529/39)", Archiv für Reformationgeschichte 91 (2000), 168-190.

6 "ויכוח הרמב"ן", בתוך חיים דוב שעוועל (עורך), כתבי רבינו משה בן נחמן א (ירושלים: תשכ"ג), שז. גם הוויכוח בברצלונה וחיבורו של רמב"ן נדונו בהרחבה במחקר; ראו, בפרט, Robert Chazan, *Barcelona and Beyond: The Disputation of 1263 and its Aftermath* (Berkeley, Los Angeles, and Oxford, 1992).

סיכום הסדנה המסכמת בברלין

אסף רוט, תלמיד השנה השלישית בתכנית, בשילוב עם לימודי ספרות כללית והשוואתית.

וכמה כשלמעלה מחמישית מתלמידי המחזור משתתפים בימים אלה בתכנית חילופי סטודנטים: מחציתם בברלין ממש.

כדי לסכם את הנסיעה שהותירה בכולנו רושם רציני, ולו בשל ריבוי הפעילויות שהשתתפנו בהן במהלכה וההתכונות האינטנסיביות שלנו לקראתה, אבקש לכתוב על ארבע מחשבות שעלו אצלי במהלך הנסיעה. אין בידי אלא לשקף את החוויה האישית שלי, אם כי אני סבור שהיא נותנת מושג כלשהו על סוג המחשבות והרגשות שעלו בכולנו.

קיר ריק

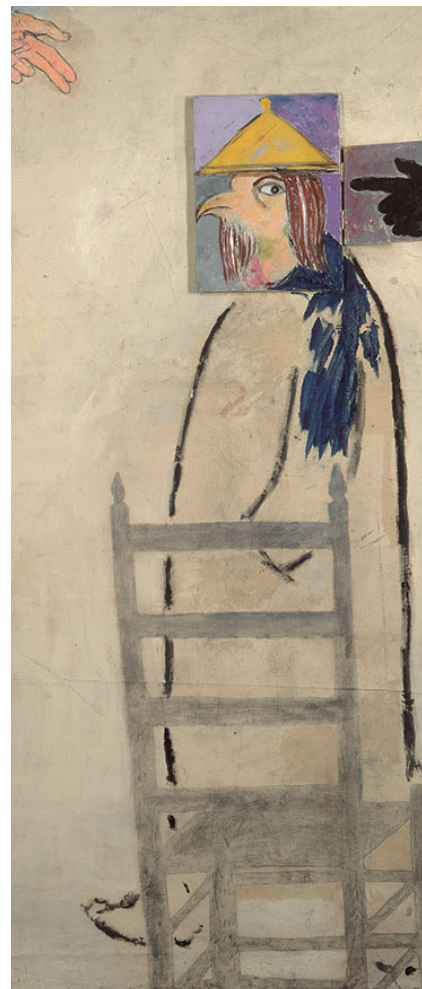
בבוקר הראשון שלנו בברלין ביקרנו במשרד האוצר הגרמני שנמצא בבניין Detlev-Rohwedder-Haus שבמרכז העיר. הבניין, שהוקם במסגרת תצוגת התכלית שערכה המדינה הנאצית הצעירה בפני העולם לקראת המשחקים האולימפיים שאירחה ב-1936, תוכנן ובנה לפי עקרונות ארכיטקטוניים שתואמים את הרוח הנאצית: חזית מרובעת, חמורה ומאיימת; מסדרונות רחבים שנועדו לאפשר לפלוגות סיור לצעוד לאורכם בפרטור מרעים; ומעברים ישרים וארוכים-ארוכים שמזכירים למבקר את קטנות-קומתו, ומחדדים לו את עובדת היותו חשוף לעין בוחנת כלשהי, גם אם נעלמה. מיצבי האמנות העכשווית שמונחים בצד קירות השיש החומים וזועקים בצבעים זרחניים, הם כמו ניסיון, לא בהכרח מוצלח, לרכך מבפנים את הנוקשות ששורה בבניין.

ראש אגף הדוברות של המשרד ליווה אותנו לאולם ארצברגר (Erzberger),¹ אחד החדרים ששימשו את מנגנוני השלטון הגרמניים בימי

לפני מספר חודשים חזרנו אנו, תלמידי השנה השלישית של תכנית אמירים למחזור 2019-2016, מהסדנה המסכמת שלנו בברלין, גרמניה. היה זה מפגש מעניין ומעורר מחשבה עם אתרים היסטוריים, יצירות אמנות, ואנשים שונים שסייעו לנו להעמיק את תהליך הלמידה שלנו בשני קורסים שהשתתפנו בהם במהלך הסמסטר שפתח את שנת לימודנו האחרונה בתואר: קורס על הזכרון הקולקטיבי בגרמניה אחרי 1945 בהובלתו של פרופ' משה צימרמן, וקורס נוסף בהובלתו של פרופ' יואב רינן שביקש לבחון את תהליך התגבשותן של הרומנטיקה והריאליזם בספרות ובציור בצרפת ובגרמניה במאות ה-18-20. הנסיעה הזו היתה סוג של נקודת שיא בקצה שלוש שנים של למידה משותפת שלנו במסגרת התכנית. למעשה, דומה ששאר הקורסים שלקחנו מאז תחילת התואר, סייעו לנו אף הם להתמודד עם האתגרים האינטלקטואליים שניצבנו בפניהם בפגשו את ברלין הרדופה בזיכרונות הטראומה הטורדניים של פאול צלאן, שהיא גם ברלין של המילקי והישראלים החדשים שמבקשים להחיות בה את האתוס הקדם-ציוני של הקוסמופוליט היהודי, אזרחי העולם בני דת משה, או מי שסתם מבקשים לקיים את חייהם בסביבה נוחה וליברלית.

מלבד שני הקורסים הסמסטריאליים שעסקו במישור בברלין ובתרבות הגרמנית, ארגנו לעצמנו בחודשים שקדמו לנסיעה, בתמיכת התכנית והסגל, הרצאות העשרה שונות בתחומי הספרות, הקולנוע והאקטואליה ששכללו את העמדה שממנה הגענו אל הבירה הגרמנית. גם כתב העת של התכנית, "אמירות", שעורכותיו נמנות על תלמידי ותלמידות המחזור שלנו, עוסק בנושא רלוונטי כל כך להווי הברלינאי: הגירה; ועל אחת כמה

1 שמו של האולם, שמנציח את זכרו של מתיאס ארצברגר, אחד משרי האוצר של רפובליקת ויימאר ובין המנהיגים הגרמניים שחתומים על הסכם שביתת הנשק שאחרי מלחמת העולם הראשונה ב-1918, ניתן לו לאחר נפילת הרייך

[מיכאל סוס-כהן, היהודי הנודד, 1983]

ברומא? נדמה שזו השאלה שמעסיקה באמת את מינסטר, השאלה שדורשת את התערבותו בדיונים של רמב"ן וספר אמנה. ההימצאות במקום זר ומוזר היא הקוראת לתשומת לב, היא המצריכה התייחסות רגישה ומוקפדת – ולו ההתייחסות שבשתיקה.

אפולוגטית בשפה העברית מאת יהודי מומר אנונימי, שנכתב בראשית המאה השש-עשרה, ולא לפני 1502; למעשה, ספר אמנה מגיב לרמב"ן ומפריך את תירוציו. כלומר, ההבנה הנוצרית של האגדה עומדת בעינה: "ואם הוא היה ברומי אם כן כבר הוא בא ונולד, ואתם מצפים לשקר (...). והוא היה ברומי לפי שהיה גלוי וידוע לפניו איך היהודים ימאסו ולא יקבלוהו וירושלים יחרב, לכן בחר לו ברומי".¹

כיצד מתמודד מינסטר הפרוטסטנטי עם אמירות כאלה? כמו בויכוח הרמב"ן וספר אמנה, גם הדובר הנוצרי בהויכוח ובמשיח אוחז באגדת רבי יהושע בן לוי כראייה לאמונתו. אך להבדיל מויכוח הרמב"ן וספר אמנה, מינסטר אינו מאפשר לדובר הנוצרי שלו להסביר מדוע נמצא המשיח ברומא. ההיקש שלו מן הסיפור התלמודי מסתכם ב"אם הוא ברומי היה, א"כ כבר הוא בא ונולד, ואתם מחכים לשקר" – משפט המקביל לנאמר בויכוח הרמב"ן ובספר אמנה, אלא שהושמטה ממנו הסיפא.² שתיקה זו רועמת, ומתחזקת עוד יותר כאשר מינסטר ניגש לדון בסיבה היהודית לנוכחותו של המשיח ברומא, כפי שהוצעה על-ידי רמב"ן ונשללה על-ידי ספר אמנה, והיא "שהמשיח יעמוד ברומה עד שיחריב אותה".³ שכן, אם אין לרומא מטען נוצרי מיוחד, כמשתמע מן הויכוח ומשיח, חורבנה של רומא היא בדיוק זה: חורבנה של רומא – ולא נקמה יהודית אולטימטיבית כנגד ליבה של הנצרות. וזוהי, ללא ספק, אמירה שפרוטסטנטים יוכלו להזהות עמה.⁴

* * *

ניתן, תוך קריאה צמודה בארבעת החיבורים הללו – ויכוח הרמב"ן, ספר אמנה, הויכוח, ומשיח – להצביע על דרכים נוספות בהן מינסטר 'עובד' עם מקורותיו כדי לסייג את החשיבות שאלו ייחסו לרומא. דווקא כאן מתגלה מינסטר כיצירתי למדי, בשיח התיאולוגי סביב מקום. מה עושה המשיח

1 ספר אפנה (איזני, 1543), 96. על אודותיו, ראו 172-173, n. 24. Burnett, "Dialogue of the Deaf".

2 סבסטיאן מינסטר, הויכוח (באזל, 1529), איז; פשיח (באזל, 1539), 61ב.

3 "ויכוח הרמב"ן", שי, וראו גם שיב; ספר אפנה, 96-97.

4 מינסטר, הויכוח, 11ב-12, 11ב-12; פשיח, 81ב-82, 11ב-12.

ידיים זינקו לאוויר. "You said you were freed", התעקשנו; "But Germany was never 'freed'; you weren't freed, you were defeated".

ואכן, יש משהו מוזר בהתייחסות של הגרמנים לעברם בריחוק שכזה: "הנציונל-סוציאליסטים הרסו את הדמוקרטיה" נכתב בתערוכה שמוצגת בכיפת בניין הרייכסטאג,⁴ "הם רדפו בשיטתיות, אסרו ורצחו מיליוני בני אדם". והרי מי אם לא העם הגרמני בכללותו העלה את המפלגה הנציונל-סוציאליסטית אל השלטון? באותו אופן, סרט שבויים בברלין זמן קצר לאחר המלחמה, בו דנו במסגרת הרצאת העשרה שהעביר לנו פרופ' עופר אשכנזי לפני הנסיעה, נקרא "הרוצחים נמצאים ביננו"⁵ – ולא "הרוצחים הם אנחנו" או "הרוצחים הם מתוכנו". במוזיאון "טופוגרפיה של טרור" שפקדנו גם כן, סקרו בפנינו את ההליכים המשפטיים שמתרחשים עד ימינו, בהם כעשרת אלפים בני אדם עמדו למשפט ונדרשו לשאת לבדם בעול האשמה על כל פשעי הרייך השלישי, ולהעניק לגרמניה, אולי, את אותה "Stunde Null" מטהרת. האם אפשר שאותם עשרת אלפים פושעים, פחות מאחוז מאוכלוסיית גרמניה ערב מלחמת העולם השנייה, הם היחידים שנושאים באשמת עלייתו של המשטר הנאצי לשלטון, ובפשעי כולם?

ובכל זאת, היה משהו מכמיר לב ברגע הזה, כשהמדריכה הגרמניה ממוזיאון ההתנגדות בלעה את רוקה והמשיכה להחזיק מולנו מבט יציב. היא כמו ניסתה לומר לנו: "אני לא נאצית", "אני לא מייצגת את הערכים של המפלגה הנציונל-סוציאליסטית", "אני מבקשת להתנער מהכתם הזה", ולמבט שלנו, מולה, לעומתה, היה הכוח לאשר או לא לאשר את הנרטיב הזה – לקבל או לדחות אותו. אבל

4 הפרלמנט הגרמני שמתכנס בו, אגב, כבר לא מתקרא כך, אלא בשם חדש: "בונדסטאג" (Bundestag). המילה "רייך" (Reich) על הקונוטציות האימפריאליות שלה, נכללת ברשימת המילים הנגועות שמנה קלמפרר. 5 "Die Mörder sind unter uns", במאי: וולפגנג שטאודט (Staudte).

אולם אצטרונג בבניין חשוד האוצר הגרמני בברלין – בימי הרייך השלישי (משמאל) והיום.

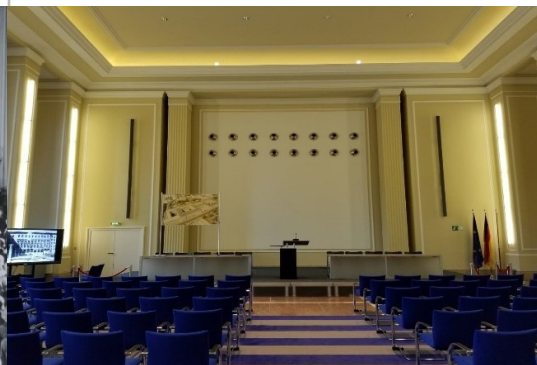
קבורים במעמקי האדמה לעוד שנים ארוכות. חלקם אולי אבדו אפילו לנצח.

גרמניה מרוסנת או משוחררת

כמו כל תרגום, התיווך של פרופ' צימרמן את דברי המדריכים במוזיאונים השונים מגרמנית לעברית או לאנגלית היה למעשה סוג של עיבוד, והוא לא חסך מאתנו אי אלו דיוקים, ותוספות שונות שהוא הכביר על דברי המדריכים הגרמניים. הוא לימד אותנו להאזין בביקורתיות – גם אם לא בהכרח בשיפוטיות – ולבחון בקפידה את הנרטיבים שמוצגים לנו: מתי הם חוטאים לאמיתות ההיסטוריות? מתי הם מלוטשים כך או אחרת כדי ליצור זיכרון קולקטיבי מקל, שניתן לחיות עמו? "מעולם לא היה דבר כזה Stunde Null"³ הוא נהג לומר בשיעורים שקדמו לנסיעה: גרמניה שלאחר המלחמה לא היתה גרמניה אחרת; הגרמנים היו אותם הגרמנים.

אולי מתוך הגישה הביקורתית הזאת הגענו דרכים לביקור שלנו במוזיאון שמנציח את מתנגדי הגרמניים של השלטון הנאצי בזמנו. בשיחה שערכנו עם המדריכה הגרמנייה בסוף הסיום, תפסנו אותה כשהיא אמרה, בקצה משפט כלשהו, אגבי לכאורה: "לאחר ששוחררנו על ידי בעלות הברית --"; ומיד

3 "נקודת אפס" – מונח שמתייחס לרגע שבו הסתיימה מלחמת העולם השנייה, אז נפל הרייך השלישי והחל לכאורה עידן חדש בגרמניה.

לפנינו תמונה של הקיר הריק ההוא כפי שהיה בימי הרייך השלישי, ומתנוסס עליו עיט ענק שאוחז בטפרי צלב קרס מזהב, ולפניו ערוכים טורים מסודרים למשעי של חיילים חבושי קסדות המביטים בגנרל מעוטר שנושא דברים על במה מופצצת דגלים – ריקותו של הקיר מרגישה פתאום במקומה. אמנם קשה לפספס עיט מזהב דומה שמעטר את מדיהם של השומרים שעומדים בכניסה לבניין גם היום, ועל דש מקטורניהם של הפקידים הגרמניים שמישירים אלינו מבט בוחן מאחורי זכוכית משורינת, מעל למסמכי הזיהוי שלנו שהם מחזיקים בידיהם במעבר הגבול, אבל בכל זאת – דומה שזהו עיט אחר.¹

בספרו "שפת הרייך השלישי"² הבלשן היהודי-גרמני ניצול השואה, ויקטור קלמפרר (Klemperer), מבקש להתחקות אחר ההשחתה השיטתית שהמשטר הנאצי עשה בשפה הגרמנית. קלמפרר משווה את ההשחתה של הנאצים את השפה של עמם לחילול כשרותם היהודית של כלי סכו"ם המשמשים לאכילה. כדי להגדיל את הכלי המטומא, ההלכה דורשת לקברו באדמה לפרק זמן כלשהו. ישנן מילים בגרמנית, טוען קלמפרר – ואולי ניתן להרחיב את המטאפורה הזו גם לסמלים ולמעשים שונים שעושה גם – שנדרשים להיות

הרייך השלישי, כמובן, אך גם לאורך תקופת החלוקה של העיר בין בעלות הברית, אחרי המלחמה, ועד ימינו. המטען ההיסטורי ששורה בחלל הזה הוא עצום ורב פנים. ממש פה הרמן גרינג נשא את הנאום המפורסם שלו אחרי הקרב בלנינגאד בימי מלחמת העולם השנייה, ופה יוסדה רשמית גרמניה המזרחית (DDR) – וגם ישב הארגון שפעל לפירוקה בפועל (Treuhandanstalt), לאחר איחוד המדינה. היום אנחנו יושבים באולם הזה, חבורה של סטודנטים ישראלים שרובם נולדו אחרי נפילת החומה, שנים רבות אחרי שהמלחמה ששינתה את ההיסטוריה לבלי היכר נסתיימה; יושבים וניצבים בפני קיר ריק. אף סמל לא מעטר את הקירות הגבוהים, ובקושי אפשר למצוא שני דגלים בישניים – אחד של המדינה הגרמנית ואחד של האיחוד האירופי, מצטופפים בפנית החדר – ומלבדם: כיסאות מרופדים ושולחנות מבריקים ופודיום שומם. האם ניתן לדמיין חדר כלשהו בכנסת, או בעצם בכל פרלמנט אחר, ועל אחת כמה וכמה חלל מרכזי שכזה, כשלא עומד במרכזו סממן לאומי בולט? המדריך הגרמני מסביר לנו שהדמוקרטיה הגרמנית "איננה נינוחה". נראה שהוא בוחר את מילותיו בקפידה, ובוחר לפנות אלינו בגרמנית שפרופ' צימרמן מתרגם לנו סימולטנית. תמיד קיים החשש שכוח מפלצתי כלשהו, על-טבעי כמעט, יסתער על הדמוקרטיה, ויטרוף, ויבלע אותה חיים. אז בינתיים אין כמעט סמלים באולם הזה, שדנים בו על עניינים שמעצבים את הכלכלה הגרמנית, ולא תהיה זו הגזמה לומר שאלו משפיעים גם על כלכלת אירופה בכלל, והעולם כולו.

אפשר היה לתמוה, אולי אפילו במידה של ציניות, על ההחלטה הנחרצת הזאת של הגרמנים, על עומק הפרנויה שלהם מהאכזריות המסוכנת שטמונה בהם עצמם. אבל כשהמדריך הגרמני לוחץ על כפתור השלט שמפעיל את מקרן השקופיות, וחושף

השלישי, כמובן. ארצברגר נרצח על רקע פוליטי על ידי פעילי ימין קיצוני ב-1921.

1 בדף שסוקר את סמלי הרפובליקה באתר הפרלמנט הגרמני – שבחר לעצמו, אגב, סמל עיט אחר: שמנמן ומחייך, כמעט – מקפידים לציין שהעיט שמשמש את הרפובליקה הגרמנית כיום מבוסס על הסמל הגרמני מימי רפובליקת ויימאר, ולא זה ששימש את המפלגה הנציונל-סוציאליסטית. אז, "הסמל המרכזי (של הרייך השלישי ושל המפלגה הנאצית – א"ר) היה צלב הקרס", הם מדגישים: <https://www.bundestag.de/en/parliament/symbols/eagle>. Klemperer, Victor. The Language of the Third Reich. Trans. by Martin Brady, Bloomsbury, London: 2013.

Käthe Kollwitz, Woman with Dead Child, 1903, soft ground etching

נגד עמנו – מעלה שאלות בנוגע לטבעם של הגרמנים, של הגרמניות. זוהי הסתכלות שמאמצת את המחנות היריבים של המלחמה העולמית, ועל כן מעמידה את המתבונן בצדן של בעלות הברית, ואת הגרמני כ"אחר" זר.

ובכן, היה זה אך טבעי שנאמץ את נקודת ההשקפה הזו בבואנו להשוות בין התרבויות הגרמנית והצרפתית, כפי שנדרשנו בקורס שפרופ' יואב רינון העביר לנו לקראת הנסיעה ובמהלכה. גישה זו מבקשת לראות בקטסטרופה של הרייך השלישי תוצר בלתי נמנע של המורשת התרבותית של גרמניה, בעוד שבבסיס המחשבה הצרפתית (ש"בצד שלנו") קיימת מסורת הומניסטית אחרת, לכאורה, שהובילה את האומה הצרפתית להתנגד

או "ישראלים" או "ציוניים"? מה הופך את הפרטים שמרכיבים את הקולקטיבים האלה לקבוצות שהם מהווים – שהם עשויים לחיות ולמות בגינם או בעבורם? ולפתע אנחנו נתקלים בזיכרון מעברו האחר: מן העתיד אל ההווה, ולא מן ההווה אל העבר. אילו מוזיאונים הילדים שלנו יפקדו כשהם יהיו בני עשרים? איזה מין זיכרון קולקטיבי יונח להם – של קורבן או של תוקף? באיזה צד של המבט המאשים הם יעמדו? ואם הם יידרשו לכך – האם יהיה מי שייתן להם הזדמנות שניה?

הגרמנים ואנחנו

התעמתות עם סדרי הגודל המבהילים של פשעי הנאצים נגד האנושות – ובמיוחד

שלנו במהלך השבוע החורפי הזה בברלין, לבין המכתבים שכתבו, להבדיל, קרל וקתה קולוויץ לבניהם בחזית: "איפה אתה?" (*wo bist Du?*) "האם קר לך?" (*frierst-Du?*) "לך לשלום, ילדי האהוב" (*leb wohl, Du liebes Kind*).¹

Making up a State

על רקע הזהירות והתקינות הפוליטית שאפיינו את התנהגותם של מרבית המדריכים הגרמניים שפגשנו במוזיאונים השונים לאורך הטיול, בלט במיוחד המדריך החביב שהעביר לנו את הסיור בתערוכה שסוקרת את הקשר בין ספורט לנאציזם. זו מצויה בסמוך לאצטדיון האולימפי שהוקם לרגל המשחקים האולימפיים שגרמניה הנאצית אירחה ב-1936, בחלקה המערבי של העיר. שלא כמו קודמיו, המדריך הפעם לא נזהר במיוחד בלשונו, ודיבר בחופשיות שנעדרת את הריסון המחושב שפגשנו במקומות אחרים – אולי מאחר שמזג האוויר היה מאוד קר, והוא הגיע למקום ופתח במיוחד בשבילנו את האתר שנשאר סגור בדרך כלל בזמן החורף; אולי בגלל שכמונו – הוא עוד לא נולד בזמן שהתרחשו האירועים הללו, ועל כן – מה לו ולהם?

בין מוצגי התערוכה הופיע גם פנקס חבר במועדון ספורט "מכבי" של קהילה יהודית מקומית. המדריך שמח על האפשרות לעורר עניין חדש בקהל השומעים הקפוא שלו, והראה כיצד גם "אצלם", התנועה הציונית השתמשה בספורט ככלי פוליטי, כשכל חבר מועדון שילם מיסי חבר שחלקם סייעו לנו "*a to make up a State*", כלשונו. והנה, גם פה הסדקים שבין השפות חשפו איזו בטנה רגישה שמערערת את הקשר שבין המילים והדברים. קשה היה שלא להיזכר בקהילות מדומיינות מאת בנדיקט אנדרסון (*Anderson*), שקראנו בו במסגרת קורס אחר של התכנית.² מיהם ה"אנחנו" או ה"אתם" שהוא "גרמנים", או "יהודים",

אם בשם הצדק והטוהר לא נסכים לקבל את האמירות האלה – "בעלות הברית שיחררו את גרמניה"; "אני לא נאצית" – אילו מילים אחרות תוכל המדריכה הגרמנייה, נציגת האומה הגרמנית הדמוקרטית כולה, מכורח הנסיבות (וזאת על אף שלא היתה בחיים בזמן עליית הנאצים לשלטון), לשים בפה? אולי המקום הזה שאנחנו כל כך צודקים בו, הוא גם זה שבו "לא יצמחו לעולם פרחים", כדברי השיר של יהודה עמיחי: "המקום שבו אנו צודקים / הוא רמוס וקשה כמו חצר".

שאלת האחריות והאשמה שמתוארת כאן היתה זו שהציתה דיון סוער בבית קפה כלשהו שישבנו בו באחד הערבים שלנו בברלין, בעקבות הביקור שלנו במוזיאון קתה קולוויץ (*Kollwitz*). קולוויץ היתה אמנית שחיה ופעלה בגרמניה, על גלגוליה, החל במחצית השנייה של המאה ה-19, ועד ימים ספורים לפני סוף מלחמת העולם השנייה. היא איבדה את בנה, פטר, במלחמת העולם הראשונה, ואת נכדה שנשא את אותו השם במלחמת העולם העוקבת. קשה להישאר אדישים נוכח ההדפסים והפסלים האקספרסיביים של קולוויץ, שמביעים את צער השכול של האם בכנות נוגעת ללב. אבל פתאום מתגנבת לה מחשבה מרדנית: אל לנו לשכוח שמדובר בשכול על מותם של חיילים שבחרו לשרת את המדינה הגרמנית. ואכן, היו מי מאתנו שהתקשו להזדהות עם הצער של מי שכואב את מותו של חייל וורמכט. והרי האם מותו של חייל וורמכט הוא איננו דבר טוב? מה היה עולה בגורלנו אילו לא אמהות גרמניות רבות היו שוכלות בנים-חיילי-וורמכט רבים? ומה היו קורה אילו היו מתים יותר מהם, מוקדם יותר? כמה צער של שכול יכול היה להיחסך מהאמהות של משפחותינו שלנו? האם אפשר להפריד בין המשמעות האסטרטגית של מות חייל לבין האירוע הפרטיקולרי של מות האדם שהוא – בן, אח, חבר? והרי כמה דמיון יש בין הודעות הטקסט שקיבלנו מההורים הדואגים

1 מתוך המכתבים שכתבו קתה וקרל קולוויץ לבניהם הנס ופטר ששירתו בצבא הגרמני בימי מלחמת העולם הראשונה, והופיעו במוזיאון.

2 אנדרסון, בנדיקט. קהילות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה, בתרגום דן דאור. הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב: 2000.

להיטלר ולחסידיהו. חושך ואור. אלא שפרופ' רינון הזמין אותנו שלא לשפוך את התינוק עם המים, אלא לנסות לעשות את המלאכה המורכבת של ההפרדה הקפדנית בין הסיאוב הנאצי לרעיונות אינטלקטואליים חשובים שהאומה הגרמנית הצמיחה מתוכה. התחזקות אחר היצירות מעולם הספרות והציור שפרופ' רינון פרס לפנינו לאורך הקורס ובמהלך הנסיעה, האירו לנו נקודה חשובה שהגרמנים הבחינו בה כשהם עיצבו את הרומנטיקה: על רקע המשבר של הדת בעידן הנאורות, הצורך של האדם במטאפיזי הוא צורך רגשי שהשכל לבדו לא מצליח למלאו. דומה שבעידן הנוכחי, לאחר שהוגי הפוסט-מודרניזם חבטו כהוגן ברעיונות המוחלטים של האמת והטוב, האל והאדם, ולא הציעו בהכרח חלופות, המשבר המטאפיזי עוד חי ובעט ומעצב את חיינו ואת העולם לנגד עינינו ממש.

בקורס אחר שלקחנו בסמסטר האחרון, עסקנו בשאלת הצנזורה ובנסיבות שבהן ניתן או שלא ניתן להצדיק אותה. בבחינה מעמיקה

של מגוון דימויים שנגזו מסיבות שונות לאורך ההיסטוריה, ראינו שניתן להפיק מהם משמעויות חכמות ומעניינות – אלא שנדרשת אותה בחינה מעמיקה כדי לחשוף אותן. ובכן, בעולם של מציאות רוויית סתירות ומורכבויות, אין לנו אלא לקבל על עצמנו את "עבודת החולין" המודרניסטית שדורשת, לפי לאה גולדברג, "אומץ וסבלנות".¹ למעשה, העבודה התובענית והמפרכת של ברירת התבן מן המוץ היא החובה שלנו בתור אנשי רוח: לראות את המציאות בשיא מורכבותה ולהתמודד עם המשמעויות של אותה מורכבות, ולא לברוח מפניה אל אידאלים מבהיקים ופסאודות בומבסטיות של רעיונות מוחלטים שתמיד שואפים להחניק מחלוקות, ספקות ואהבות.

הבחירה באומץ ובסבלנות הופכת פחות מובנת מאליה כשמרכיבי יסוד של זהותנו ממש עומדים על הפרק: האם אנחנו יכולים להיות

Caspar David Friedrich, Monk by the Sea, 1808/1810

1 גולדברג, לאה. "האומץ לחולין", בתוך יומן ספרותי: מבחר רשימות עיתונות. בעריכת גדעון טיקוצקי וחמוטל בר-יוסף, ספריית פועלים, תל אביב: 2016.

האישיים – והרי מהי משמעותם של לימודי רוח אם לא לקיים את הקישור הזה?³

אנו מבקשים להודות לכל מי שלקח חלק בתכנון הנסיעה והוצאתה לפועל: לפרופ' צחי זמיר ראש התכנית שהתעקש שנגיע כמה שיותר מוכנים אל הנסיעה ושלח אותנו לדרך בדאגה ובאכפתיות כנים; לציפי ורחלי מהצוות האדמיניסטרטיבי שתמיד היו נכונות לסייע לנו לאורך הדרך; לתורמים מקרן סטיבן שוורץ שסיפקו את התמיכה הכלכלית שאפשרה את הנסיעה ואת ההכנה אליה; לכל אחד ואחת מתלמידי ותלמידות התכנית שהשתתף בהכנות לנסיעה, ושיתף במחשבות וברגשות שעלו בו או בה לאורכו, ותרם בכך לשיח הקבוצתי; וכמובן למורים שלנו פרופ' משה צימרמן ופרופ' יואב רינון, ולמתרגל אסיף רחמים שהצטרף לנסיעה – השקעתם בנדיבות וברוח טובה ממיטב מרצכם וכשרונכם למעננו, ואנחנו מודים לכם מקרב לב על החוויה הזו.⁴

גם צאצאים של קורבנות השואה, ומי שהתחנכו על אתוס המאבק בצורך שלובש ופושט פנים שונות לאורך ההיסטוריה, אך תמיד מבקש לחסלנו – אבל גם לנסוע לגרמניה, וללמוד את שפתה, ולדבר גרמנית עם הגרמנים, ולהחליף איתם רעיונות ומחשבות? האם אנחנו יכולים לגנות בכל תוקף את המעשים הנתעבים של הגרמנים בעבר, פשעים שלא היו נחלתם של קומץ אלא של אומה שלמה, ובכל זאת להתבונן ביצירות אמנות שיצרו גרמנים: בציור, בשירה, בתיאטרון, ולשאל "מה זה מפעיל אצלנו?" "מה אני יכול ללמוד מזה?" וחשוב מכך – האם יכול להיות שהיסוד השטני שהתעבה ותפח והוביל את הגרמנים דרך שערי התופת לא מוגבל לסוג דם מסוים, אלא נטוע בדי-אן-איי של כולנו, כבני אדם? ואם כן – אז האם מתוך עמדת הקורבן שלנו, שאנו אווזים בה בדבקות כזאת, אנו עשויים אי פעם לתפוס את העמדה ההפוכה? ומה יהיה תפקידנו ברגע היסטורי כזה, אם יגיע?

* * *

ועוד כמה מילים לסיכום, על פן שולי יותר, לכאורה, של הנסיעה הזאת. תכנית אמירים דוגלת באופן מסורתי ברעיון של יצירת קהילת לומדים שעוברת את שנות התואר הראשון כקבוצה. על כן, יוצא שנוסף על הרווח האינטלקטואלי שהפקנו מהלימודים הגבוהים באוניברסיטה העברית, ובאופן שאיננו נפרד ממנו לחלוטין, יצא שהרווחנו קבוצה של עמיתים-חברים שתמשיך ללוות אותנו עוד שנים ארוכות. אל לנו להקל ראש בחשיבותו של היבט זה לתהליך הלימוד שלנו. נוכחנו שהשיטה הטובה ביותר ללמוד היא דרך השיח, ועל אחת כמה וכמה כשמדובר בשיח פתוח בין חברים, שמאפשר לאדם לשתף בקודות הממשק שבין תחומי הלימוד לחייו

2 יהודים אמנם, אבל גם במידה לא מבוטלת גם בני תרבות המערב בכלל – כמו האירופאים שמשני עברי המתרס של מלחמות העולם.

3 ראו את הדיון של יואב רינון בעניין זה בספרו משבר מדעי הרוח, הקיבוץ המאוחד, תל אביב: 2014.

4 תודה רבה לטליה וקשטיין שסייעה בביובש המחשבות הללו ובהעלאתן על הכתב.

20 שאלות

נטע שפירא וניב ורובל, תלמידי השנה השלישית בתכנית, בשילוב עם לימודי משפטים.

שאלת תמונה: מה שם היצירה של עדי נס, ומהו הצילום המפורסם המצוטט ביצירה זו?

1. מה שם הגיבור המהגר לאמריקה בספרו של שלום עליכם?
2. מהיכן להיכן היגר גיבור הספר "רודף העפיפונים" מאת חאלד חוסייני?
3. לאן שאפו הנאצים שהיהודים יהגרו מרצון, בטרם ניסוח "הפתרון הסופי"?
4. מתוך 37 חותמי מגילת העצמאות, כמה היו ילידי ארץ ישראל?
5. מהם שני מיני העופות היחידים שאינם נודדים בתעופה?
6. איך נקרא המעבר של אורגניזמים מים סוף לים התיכון דרך תעלת סואץ?
7. מתי לראשונה קלטה מדינת ישראל פליטים לא יהודים באופן רשמי ומאיזו מדינה?
8. במסגרת איזו ועידה נידונה בשנת 1938 בעיית הפליטים היהודים מגרמניה הנאצית, ומי המדינה היחידה שהסכימה לקלוט אותם באופן מוסדר?
9. מהי הסיבה המרכזית לפליטות ההמונית מאריתריאה בעשורים האחרונים?
10. מיהו היהודי האמריקאי המפורסם שמשרד הפנים סירב להכניסו לישראל מכוח חוק השבות, ועתר על החלטה זו לבג"ץ?
11. מה הייתה "תכנית גלוסטון"?
12. מהי מלחמת הקסטלמרים ומדוע נקראה כך?
13. מיהו הפילוסוף שסייע להברחת עבדים מדרום ארצות-הברית לצפונה, ובאיזו מסגרת עשה זאת?
14. מאיפה, לאן ומדוע היגרו גיבורי הסרט "פני צלקת" (1982)?
15. מיהי הקהילה היהודית היחידה שנדרשה לממן מכיסה הפרטי את הוצאות עלייתה לישראל, אחרי הקמת מדינת ישראל?
16. מה הייתה מדינת אורנג' החופשית ומה היה סופה?
17. מאיפה ולאן היגרו החליפים מבית אומייה לאחר עלייתו של בית עבאס?
18. איך נקראה תופעת הצלחתן של להקות בריטיות רבות בארצות-הברית בשנות ה-60?
19. מי הייתה קבוצת המדענים שזכו בארצות-הברית בתחילת המאה ה-20 לכינוי "The Martians"?
20. לפי סדרת ספרי הארי פוטר, באיזו מדינה הסתתר וולדמורט לאחר שהובס על ידי הארי התינוק, בשנים שבהן היה רק חסר גוף?

20 תשובות

1. מוטל בן פייסי החזן (במקור היידי: מאטל פייסי דעם חזנס).
2. מאפגניסטן לארצות-הברית.
3. לאי מדגסקר.
4. אחד בלבד: בכור-שלום שטרית, אשר נולד בטבריה והיה בהמשך שר וחבר בשש הכנסות הראשונות.
5. פינגווינים נודדים בשחייה, חלקם למרחקים של יותר מאלף קילומטרים; האמו האוסטרלי נודד מאות קילומטרים בהליכה.
6. הגירה לִסְפִּסִית או לספסיאנית, על שמו של פרדיננד דה לספס, מהנדס ויום חפירת התעלה. תופעה זו השפיעה רבות על המגוון הביולוגי שבים התיכון.
7. בשנים 1977-1979, ממשלת בגין קלטה כמה מאות פליטים ממלחמת וייטנאם, והעניקה להם אזרחות ישראלית וסיוע כספי.
8. ועידת אוויאן, והרפובליקה הדומיניקנית, שקלטה כ-100 אלף יהודים.
9. השלטון הדיקטטורי מחיל חובת גיוס ללא הגבלת גיל על שני המינים, במסגרתו המגויסים בין היתר מועבדים בפרך, ולמפקדים מותר לאנוס את חיילותיהם.
10. המאפיונר מאיר לנסקי. עילת הסירוב הייתה הראיות הרבות לעיסוקו הפלילי, המצביעות על כך שהוא "עלול לסכן את שלום הציבור". הבג"ץ נדחה.
11. תכנית שהופעלה על-ידי יהודים בארצות-הברית בתחילת המאה העשרים, שפעלה להטות מהגרים יהודים ממזרח אירופה הרחק מהחוף המזרחי ובעיקר מניו-יורק, אל מערב המדינה. התקווה הייתה שכך יותר יהודים יורשו להיכנס לארצות-הברית, וכן
12. מאבק עקוב מדם על השליטה במאפיה האיטלקית-אמריקאית בניו-יורק בשנות ה-30, שאף זכה לכינוי "מלחמת העולם של המאפיה". המלחמה נקראה על שם העיירה קסטלמר דה גולפו בסיציליה, שם נולד סלבטורה מרזנו, מנהיג הפלג שניצח בה.
13. הנרי דיוויד תורו, מהוגי רעיון אי-הציות האזרחי. הוא עשה זאת במסגרת מסילת הרכבת המחתרתית - רשת בלתי-חוקית של דרכי מסתור ובתי מחסה, אשר שימשו בארצות-הברית החל מסוף המאה ה-18 להברחת עבדים אל החופש.
14. מקובה לארצות-הברית. ואכן, בעקבות משבר כלכלי חמור, איפשר פידל קסטרו לראשונה לאזרחיו לעזוב את המדינה ולהגר לארצות-הברית. קסטרו ניצל את ההגירה ההמונית, וצירף למשפחות המהגרים פושעים, חולי נפש ולהטב"קים שהיה מעוניין "לייצא" מהמדינה.
15. קהילת יהודי קוצ'ין שבדרום הודו. הסוכנות היהודית סירבה לממן את הוצאות עלייתם, בניגוד למדיניותה כלפי כל קהילה אחרת.
16. אחת מהמושבות שהוקמו על-ידי המתיישבים הבורים (אפריקאנרים) בשטחי דרום אפריקה של ימינו. חדלה מלהתקיים בעקבות ניצחון הבריטים במלחמת הבורים בשנת 1902.
17. נכדו של הח'ליף, עבד א-רחמן הראשון, ברח מבירת האימפריה האומיית, דמשק, לספרד - שם הקים את האמירות המוסלמית אל-אנדלוס (שמה המוסלמי של ספרד). מאז הוא מכונה "המהגר".
18. *The British invasion*.

19. קבוצת מדענים שהיגרו מהונגריה לארצות-הברית. האינטלקט הכמעט על-אנושי שלהם, שפתם הבלתי מובנת ומדינת מוצאם העלומה, גרמו למדענים המקומיים לכנותם "Martians" ("אנשי המאדים"). סופר כי ה-Martians הם צאצאי אנשי מאדים אמיתיים שנחתו בבודפשט, ולפני שעזבו הספיקו לעבר כמה נשים אנושיות, שצאצאיהן הם המדענים ההונגרים. הכינוי אומץ על-ידי המדענים ההונגרים בשמחה.

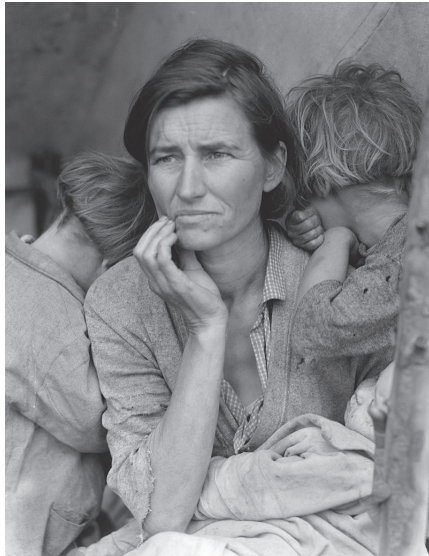
20. ביערות אלבניה.

תמונה:

שם היצירה "ללא כותרת (הגר)".

היא מתבססת על התצלום הקנוני של הצלמת האמריקאית דורותיאה לנג, *Migrant Mother*. בתצלום זה תיעדה לנג את הנוודית פלורנס אוון תומפסון (*Florence Owens Thompson*) וילדיה. את הסדרה צילמה לנג ב-1936 במחנה ארעי בעיירה ניפמו (*Nipomo*), קליפורניה, במהלך עבודתה כמתעדת ממשלתית של תופעת ההגירה מהכפר אל העיר בתקופת המשבר הכלכלי בארצות הברית, והוא הפך לסמל למשבר שפקד את ארצות הברית במהלך שנות השלושים של המאה ה-20.

בתצלומי מ-2005, עדי נס מחבר בין הגר המקראית שהוגלתה מבית אברהם לאם המהגרת מתצלומה של לנג.

יוני 2019 | תמוז תשע"ט

אמירות - כתב העת של תכנית "אמירים"